

Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Конспект лекцій

Дрогобич
2023

УДК 34(091)(477)(075.8)

I-90

*Рекомендовано до друку вченою радою Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(протокол № 7 від 18 травня 2023 р.)*

Рецензенти:

Петречко Олег Михайлович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, професор;

Тельвак Віталій Васильович, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, професор.

Відповідальний за випуск:

Ільницький Василь Іванович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України та правознавства Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

I-90 Історія української державності : конспект лекцій для підготовки фахівців першого (бакалаврського) рівня вищої освіти неісторичних спеціальностей / Тарас Батюк, Микола Галів, Галина Гриценко, Світлана Біла, Василь Ільницький, Лідія Лазурко, Оксана Медвідь, Руслана Попп, Юрій Стецик, Василь Футала. Дрогобич : ДДПУ ім. І. Франка, 2023. 168 с.

Конспект лекцій відповідає робочій програмі навчальної дисципліни «Історія української державності» для підготовки фахівців першого (бакалаврського) рівня вищої освіти всіх неісторичних спеціальностей. Посібник містить тексти лекцій, рекомендовану літературу, питання для самоконтролю.

Рекомендований для здобувачів вищої освіти, та усіх, хто цікавиться історією Української державності.

ЗМІСТ

Вступ	6
Найдавніші державні утворення на землях України	
<i>(Оксана Медвідь)</i>	7
1. Кочові племена на території України	7
2. Античні міста-держави Північного Причорномор'я	10
3. Зародження державності у східних слов'ян	12
Державність Київської Русі і Галицько-Волинського князівства	
<i>(Тарас Батюк)</i>	18
1. Політичний розвиток Русі у IX – першій третині XII ст.	18
2. Роздрібненість. Галицько-Волинське князівство	23
3. Суспільно-політичний устрій	27
Державність на українських землях в литовсько-польську добу	
<i>(Юрій Стецик)</i>	31
1. Велике Князівство Литовське	31
2. Польське королівство	34
3. Річ Посполита	37
4. Запорозька Січ – козацька республіка	40
Українська козацька держава <i>(Василь Футала)</i>	46
1. Причини, характер, завдання та основні етапи Української національної революції XVII ст. Державницька програма Б. Хмельницького	46
2. Формування української держави, її політична форма. Відносини між владою і суспільством	49
3. Зовнішня політика Б. Хмельницького. Українсько-московська угода 1654 р. та початок нормативно-правового закріплення стратегії Московської держави щодо українських земель	51
4. Зміцнення Української держави за гетьманування І. Мазепи. Український авторитаризм vs російський абсолютизм	54
5. Політичне становище Гетьманщини після антимосковського виступу І. Мазепи. Ліквідація царизмом козацької держави	57

Національно-політичні процеси на українських землях

у XIX – на початку XX ст. (Лідія Лазурко)	63
1. Українські землі у складі Російської імперії (1 пол. XIX ст.)	63
2. Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії (кн. XVIII – 1 пол. XIX ст.)	66
3. Наддніпрянська Україна під владою Романових (2 пол. XIX – поч. XX ст.)	68
4. Західноукраїнські землі у складі імперії Габсбургів (2 пол. XIX – поч. XX ст.)	71

Національно-державне будівництво в Україні (1917–1921 рр.)

<i>(Оксана Медвідь)</i>	77
1. Утворення Центральної Ради та її діяльність з формування української державності	77
2. Українська держава Павла Скоропадського	82
3. Директорія УНР	85
4. Західноукраїнські землі у 1918–1919 рр.	89

Державно-політичне становище на землях України

у міжвоєнний період (Василь Ільницький)	94
1. Становлення та утвердження більшовицької тоталітарної системи в радянській Україні	94
2. Державно-політичне становище на українських землях, які ввійшли до складу Польщі та Румунії	101
3. Формування української державності на Закарпатті	105

Україна в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.) (Микола Галів)

1. Початок Другої світової війни. Приєднання західних земель України до УРСР	110
2. Початок німецько-радянської війни. Окупаційний режим в Україні	113
3. Рух опору в Україні. Звільнення України від окупації	116

Україна в умовах радянської квазідержавності (1945–1985 рр.)

<i>(Руслана Попп)</i>	126
1. Адміністративно-територіальні зміни та зовнішньополітична діяльність УРСР у повоєнні роки	126

2. Соціально-економічне становище радянської України в 1945–1985 рр.	129
3. Суспільно-політичне життя в УРСР середини 40–80-х рр. XX ст.	133
Відродження української державності (Лідія Лазурко)	141
1. Спроби оздоровлення радянської економічної системи	141
2. Лібералізація суспільно-політичного життя в Радянському Союзі та її наслідки для України	143
Становлення сучасної Української держави	
<i>(Світлана Біла, Галина Грищенко)</i>	<i>149</i>
1. Розгортання державотворчих процесів у 1991–2002 рр.	149
2. «Помаранчева революція»	151
3. Вибори Президента 2010 р., повернення до моделі президентсько-парламентської республіки	152
4. Загострення політичної ситуації наприкінці 2013 р. Євромайдан. Революція Гідності 2013–2014 рр.	153
5. Вибори Президента 2014 і 2019 рр.	156
6. Економічні процеси у 1998–2019 рр. Зміни в чисельності, складі і соціальній структурі населення	156
7. Міжнародне становище та зовнішня політика сучасної української держави	160
8. Українська держава в умовах російсько-української війни	162

ВСТУП

Навчальна дисципліна «Історія Української державності» входить до циклу обов'язкових дисциплін для підготовки фахівців першого (бакалаврського) рівня вищої освіти усіх неісторичних спеціальностей.

Вивчення історії Української державності сприяє формуванню національно свідомої молоді, яка має уявлення про суспільний розвиток, усвідомлює нерозривний зв'язок між минулим і сучасністю, традиціями і досвідом різних поколінь народу України. Важливим є те, що знання державотворчих процесів в Україні виховує у майбутніх вчителів громадянський патріотизм, національну гідність, спонукає до активної наполегливої праці в розбудові та захисті її незалежності.

Матеріал посібника викладений у лекціях, кожна з яких присвячена певному хронологічному періоду історії української державності, Історична компетентність передбачає засвоєння історичних подій та фактів у межах цих основних періодів і загалом, уміння характеризувати суспільно-політичні, соціально-економічні та культурні процеси, які відбувалися в Україні, визначати їх причиново-наслідкові зв'язки, розуміти, пояснювати і застосовувати на прикладах основні історичні поняття і терміни, виділяти історико-географічні регіони України, орієнтуватися на історичній карті, висвітлювати діяльність визначних громадсько-політичних і культурних діячів національної історії.

У навчальному посібнику сконцентровано, доступно розкрито основні етапи українського державотворення, враховані новітні наукові здобутки у вивченні проблеми. До кожної лекції подаються також питання для самоконтролю та література, що дає можливість успішно опанувати і закріпити пропонований матеріал.

НАЙДАВНІШІ ДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

План

1. Кочові племена на території України.
2. Античні міста-держави Північного Причорномор'я.
3. Зародження державності у східних слов'ян.

1. Кочові племена на території України. Наприкінці II тис. до н. е. південні українські землі почали заселяти кочові племена, які започаткували залізний вік. Першим відомим народом на території степу України є кіммерійці. Про них писали давньогрецький поет Гомер, античні історики Геродот, Євстатій, Скімп та ін. Згідно з їхніми описами, земля кіммерійців у IX–VII ст. до н. е. простягалася від підгір'я Карпат, пониззя Дунаю до Кубані. Саме ці племена створили державу Кіммерію.

Основним заняттям кіммерійців було кочове скотарство, обробка бронзи й заліза, війни. Вони здійснювали грабіжницькі набіги на Ассирію та Урарту. Одними з перших кіммерійці розпочали формування кавалерійських військових підрозділів, які витіснили бойові колісниця, а піші воїни мали найкраще для тих часів озброєння: лук зі стрілами, спис, сталеві мечі та кинджали, шкіряні панцирі і щити. Сусідні племена наслідували зразки зброї та спорядження верхових коней кіммерійців. Зброя та кінське спорядження, а часто й забиті коні, були звичним атрибутом курганних поховань кіммерійців. У південній Україні відомо близько 50 подібних могил з чітко вираженою майновою нерівністю.

Центральної влади у кіммерійських племен не існувало. Кожне плем'я очолював вождь, ці племена об'єднувалися під час великих військових походів. Одними з перших на території сучасної України кіммерійці навчилися плавити залізо, кували мечі

завдовжки метр, залізні наконечники для стріл. Постійних жител вони не мали, проживали у тимчасових таборах.

Військово-політичне об'єднання кіммерійців припинило існування в результаті навали скіфів. Частина кіммерійців мігрували на Близький Схід, інші заселили Північне Причорномор'я, решту асимілювали скіфи. На початку VII ст. до н. е. у писемних джерелах про них уже не згадується.

У першій половині VII ст. до н. е. на півдні України з'являються племена скіфів. Вони захопили територію в басейні річок Борисфен (Дніпро), Гіпаніс (Південний Буг), Тірас (Дністер), Танаїс (Дон) та ін. Писемні джерела виділяють скіфів-орачів, скіфів-землеробів, скіфів-скотарів та царських скіфів. Наприкінці VI ст. до н. е. ці племена об'єдналися в єдину державу – Велику Скіфію.

У цей час у скіфів панував патріархально-родовий лад. Основу суспільства складали невеликі сім'ї. Вони володіли певною кількістю майна та худоби, а земля, пасовиська й угіддя належали общині. У Великій Скіфії царські скіфи збирали данину з усіх залежних племен. Проти тих, хто відмовлявся платити, застосовувались каральні загони.

У VII ст. до н. е. почалось становлення першої на території України монархії. Обов'язки суддів перебрав на себе царі. Їхню владу дещо обмежував вищий законодавчий орган – народні збори (рада скіфів), Народні збори мали досить широкі повноваження, зокрема могли усувати від влади царів і призначати нових. Територія скіфів складалася з трьох царств – басилеїв. Ними управляли головний цар із двома синами. Царства і собі поділялися на округи – номи.

Скіфи-скотарі займалися розведенням коней, високого рівня розвитку досягла металургія. Скіфи-землероби перейшли до осілого способу життя і перетворились на панівну еліту хліборобських племен лісостепу. Вони звели великі городища, захищені земляними валами, ровами й частоколами (Бельське городище на Полтавщині, Хотовське на Київщині та ін.).

Найбільшої могутності Скіфія досягла в IV ст. до н. е. Столицею держави було Каменське городище на Дніпрі (сучасна Запорізька область), кількість населення становила приблизно 680 тис. осіб. Скіфи вели тоді активну торгівлю з грецькими містами Північного Причорномор'я, римськими провінціями, Македонією, Істрією.

Скіфським племенам була притаманна патріархальна система влади з соціальною диференціацією. Кожен дорослий скіф вправно володів різними видами зброї. Скіфські загони здійснювали набіги від Балтики до Південного Середземномор'я.

Упродовж IV–III ст. до н. е. Велика Скіфія починає занепадати. Причиною цього стала господарська криза та набіги кочових племен. Деякі історики вважають, що однією з причин загибелі Скіфії була втрата воїнами-скіфами функції відтворення роду через постійне перебування у сідлі. На початку III ст. до н. е. сарматські племена витіснили скіфів на Кримський півострів.

Сарматські племена сформувалися у середині I тис. до н. е. Просувалися вони хвилями, шукаючи нових пасовищ для худоби. Спершу в Україну прийшли племена царських сарматів та роксоланів, згодом – аорсів та аланів. Останні вирізнялися особливою войовничістю, здійснюючи загарбницькі походи на Індію, Закавказзя, Крим, Малу Азію.

Сарматське суспільство було соціально розшарованим і воєнізованим. Політична влада зосереджувалася в руках найагресивнішої частини воїнів, причому могла успадковуватися [2, с. 19]. Полонених найчастіше не перетворювали на рабів, а продавали.

Основним заняттям сарматів було кочове скотарство. Вони жили у кибитках. Займалися конярством, вівчарством, розводили й велику рогату худобу.

На відміну від скіфів, сармати не створили єдиної держави, так і не подолавши родоплемінної відособленості.

З появою готських кочових племен на півдні України частина сарматів була в союзі з ними. У 372 р сарматські племена були

розбиті гунами, Частина з них рушили до Західної Європи, а звідти – до Африки. Невелика частина сарматів влилися до праслов'ян.

Отже, перші державні утворення на території сучасної України виникли в I тис. до н. е. Саме в епоху розпаду первісного ладу та зародження класового суспільства на українських землях виникають державні об'єднання киммерійців, скіфів, сарматів, які залишили свій слід у житті східних слов'ян.

2. Античні міста-держави Північного Причорномор'я.

Грецькі поселення виникли в Причорномор'ї у VIII–VI ст. до н. е., коли частина населення Греції активно засновувала колонії на берегах Чорного моря. Переселенців приваблювали джерела сировини (метали, ліс, сіль), родючі ґрунти, потенційні ринки збуту.

Освоєнні греками цієї території можна умовно поділити на чотири етапи. На першому етапі (середина VII ст. до н. е.) переселенці засновують міста Істрію у пониззі Дунаю та Борисфен під Очаковим. На другому етапі (перша половина VI ст. до н. е.) розвиваються старі й закладаються нові міста – Ольвія (біля Миколаєва), Пантікапей (Керч), Феодосія. На третьому етапі (друга половина VI – початок V ст. до н. е.) виникають Тіра (Білгород-Дністровський), Керкінітіда (Євпаторія). На четвертому етапі (V ст. до н. е.) засновано Херсонес Таврійський (біля сучасного Севастополя).

Кожне місто-держава було окремою рабовласницькою демократичною республікою. Управління містом здійснювала колегія архонтів з п'яти осіб. Верховна влада належала народним зборам, виконавча – колегіям і магістратам. Окремими питаннями життя міста відали інші колегії. Вибори до керівних органів проходили відкритим голосуванням. Усі вільні жителі міста, за винятком рабів, жінок та іноземців, мали широкі політичні права.

У V ст. до н. е. Пантікапей підкорив своїй владі понад 20 міст-держав і колоній Керченського й Таманського півостровів та Кубань й утворив Боспорське царство [4, с. 113]. Тут була монархічна форма правління, влада правителя передавалася у спадок.

У VI–III ст. до н. е. грецькі міста-держави активно розвивалися на засадах рабовласницького способу виробництва. Освоюються нові землі, відбудовуються занепаді сільські поселення, створюються багатогалузеві помістя [7, с. 45]. У Херсонесі вільні мешканці дістають у приватну власність, оренду чи на відкуп сільськогосподарські ділянки приблизно 26,4 га – клери. Основною галуззю стає виноградарство. Зерно вирощувалося лише для власних потреб. Основним заняттям греків було городництво, виноробство, ремесла, рибальство і соляний промисел. Грецькі міста-держави активно торгували своєю продукцією в Криму, а також з племенами Північного Причорномор'я.

В економіці Боспорського царства важливе місце займало морське рибальство та рибопереробний промисел. У Пантікапеї, Тірітаці, Фанагорії та інших приморських містах будуються рибозасолювальні споруди [8, с. 57]. Розвинутим було суднобудування. У Пантікапеї діяли доки, де одночасно могли будувати чи ремонтувати до 30 суден. Населення активно займалося виробництвом виробів з дерева, черепиці, гончарного посуду, художньою обробкою металу.

Поліси мали розвинену економіку, карбували власні золоті, срібні та бронзові монети, були незамінними посередниками між материковою Грецією та кочівниками, а крім того, культурними центрами зі своїми школами, вченими, письменниками, поширюючи еллінську цивілізацію аж до Лубен на Полтавщині, де археологи відкрили рештки храмів Діоніса, Аполлона та Артеміді.

Проте рабовласницька система господарювання поступово вичерпувала себе. Продуктивність праці рабів неухильно знижувалася і вже не могла забезпечити найнеобхідніших потреб їхніх власників. Наприкінці III ст. до н. е. античні міста Північного Причорномор'я вражає глибока економічна і політична криза.

У IV ст. Римська імперія встановила політичний контроль над Тіром, Ольвією та іншими грецькими полісами. Проте римські легіони водночас захищали їх від агресії степових народів, сприяли торговельним зв'язкам колоністів. Пізніше готи, знищивши в

Ольвії, Тірасі та Пантікапеї римські гарнізони, зробили ці міста-держави своєрідними плацдармами для нападів на римські володіння.

Те саме переживало й Боспорське царство. На становище держави негативно вплинула економічна криза середини II ст. до н. е. Племінна знать скіфів, синдів та інших племен, що населяли Боспорське царство, вирішила від'єднатися. За таких умов цар Перісад V вирішив передати владу понтійському царю Мітрідату VI. Це стало причиною повстання рабів та вільного населення на чолі зі скіфом Савмаком у 107 р. до н. е [7, с. 203]. Це повстання було придушене понтійськими військами. Боспор увійшов до складу Понтійського царства, а згодом попало під владу Риму. В I–II ст. н. е. Боспорське царство змогло підкорити кримських скіфів і таврів. Навала готів у середині III ст. послабила, а гунів у 70-х рр. I ст. призвела до остаточного занепаду Боспорського царства [7, с. 206].

Можна стверджувати, що античні міста-держави мали значний вплив на подальший розвиток України та всієї Східної Європи. Їхня діяльність протягом тисячоліття сприяла формуванню індивідуально-підприємницьких тенденцій у житті майбутніх українців, вільнолюбства, прагнення до демократичного способу життя.

3. Зародження державності у східних слов'ян. Проблема зародження та еволюції проукраїнських племен до сьогодні є дискусійною серед українських та зарубіжних істориків. Новий напрям у проблемі етногенезу українського народу започаткував наприкінці XIX ст. київський археолог В. Хвойка. Досліджуючи пам'ятки трипільської та інших культур, він висунув припущення про поступальний етнічний розвиток українців з часів трипільської культури через скіфські племена до сучасних українців [10, с. 9]. Однак сучасна історична наука досі дискутує з приводу цієї гіпотези. Дослідники не встановили етногенетичного зв'язку трипільців з наступними племенами на території сучасної України. Деякі дослідники вказують на те, що скіфи-орачі були слов'янами.

На початку I тис. н. е. у писемних джерелах вперше згадуються слов'яни, причому вони були автохтонним населенням Східної Європи. Більшість античних істориків згадують їх під назвою венеди. Вони заселяли землі від північних схилів Карпат аж до Балтики та басейну Вісли. Сусідами венедів були германські, сарматські та фінські племена.

Під час великого розселення слов'ян венеди поділяються на склавинів (західні слов'яни) та антів (східні слов'яни). Анти проживали на Лівобережжі Дніпра та на землях між Дніпром і Дністром. Власне антів-слов'ян більшість дослідників вважають першими достовірними предками українців.

З кінця IV до початку VII ст. у межиріччі Дністра і Дніпра сформувався міжплемінний військово-політичний союз – Антська держава. Вперше про неї згадує візантійський автор Йордан у 385 р. н. е. Він характеризував Антську державу, яку називав «Антським царством» або «Антською землею», як міцне політичне об'єднання з демократичним ладом. На чолі держави стояли вожді (Бож, Ардагаст та ін.), було сильне військо.

Анти перебували на стадії розкладу первіснообщинного ладу й зародження класового суспільства. З'явилася приватна власність на землю, майнове розшарування.

Антська держава складалася з князівств. Князі разом з царем вирішували важливі питання внутрішнього життя, ухвалювали спільно рішення щодо зовнішніх зв'язків. Цей дорадчий орган – комент – певним чином впливав на прийняття політичних рішень. Важливі питання суспільного життя обговорювалися на всенародних зборах – народному віче.

У візантійських джерелах знаходимо відомості про «закони», які відображали існування певних загальнообов'язкових правил поведінки в Антській державі. Відомі, зокрема, «Закон про громадянство», «Закон про народоправство», «Закон антів про Хільбудія», право гостинності та ін. Також існував і «язичницький закон», що ґрунтувався на віруваннях антів. Він відображався у

звичаях і традиціях, які анти «самі собі встановили і судили по розуму» [10, с. 11].

У 602 р. анти зазнали поразки від аварів і у писемних джерелах більше не згадуються. Праукраїнське антське об'єднання розпалося. Частина антів підкорилися завойовникам і асимілювалася серед навколишніх народів інша – загинули, решта – відійшли у віддалені від аварів регіони лісостепової зони України, на Балкани, у Центральну Європу та Малу Азію.

Археологічні дані, підтверджуючи інформацію писемних джерел, засвідчують, що на рубежі V–VII ст. на території склавинів і антів формуються союзи місцевих слов'янських племен. Їхні назви та територію розселення подає літописець Нестор у «Повісті минулих літ», а також інші руські літописи. У Середньому Подніпров'ї жили поляни – навколо Києва, Переяслава, Любеча. Їхня земля була геополітичним центром, де сходились племінні території склавинів й антів, а згодом – кількох слов'янських племен. У басейні Бугу виникли об'єднання бужан і волинян з центрами Буськ, Теретовля. Деревляни займали територію між волинянами на заході і полянами на сході. Вони мали розвинуту племінну структуру на чолі з князем та племінною знаттю. На схід від полян, на Лівобережжі Дніпра, проживали сіверяни. Південне Подніпров'я заселяли племена уличів, які в результаті півстолітньої боротьби були підкорені київським воєводою Свенельдом. Тиверці заселяли Нижньодунайське Лівобережжя, межиріччя Дністра і Пруту до Чорного моря. Білі хорвати жили на території Верхньої Наддністрянщини, Північної Буковини й Карпат, на правобережжі Прип'ятського Полісся – дреговичі.

Наприкінці VIII – у першій половині IX ст. постало стабільне проукраїнське державне об'єднання – Руська земля. Деякі дослідники вважають, що арабські автори називають його Куявією. За правління нащадків Кия, зокрема князів Діра та Аскольда, у 30–80-х рр. IX ст. З метою зміцнення своїх позицій Руська земля проводила активну зовнішню політику. Вона поширила свою владу на довколишні племена, а згодом почала претендувати на південні

землі, що перебували під впливом Хозарського каганату. На початку IX ст. руський князь Бравлін здійснив похід на Таврійський півострів і захопив Корсунь (Херсонес), Сурож (Судак), Корчев (Керч) [5, с. 67]. Фактично весь півострів опинився під його владою.

Руська земля активно підтримувала дипломатичні відносини з Візантією та іншими країнами Близького Сходу та Європи. У 838–839 рр. її посольство відвідало Константинополь, а також столиці деяких інших європейських держав [2, с. 89]. У роки правління останнього нащадка династії Києвичів князя Аскольда Руська земля утвердилася на міжнародній арені як могутня держава середньовіччя.

Розвиток продуктивних сил привів до зміни суспільного ладу слов'ян. Орна земля переходить у приватну власність окремих сімей. Поступово родова община замінюється сусідською, посилюється майнова диференціація. Виділяється племінна знать, в руках якої зосереджуються матеріальні багатства та політична влада. Кожен союз очолював князь, якому належала верховна влада, він керував військом. В умовах постійних збройних сутичок зростає роль професійних воїнів – дружинників. Дружинники за службу отримували землю, таким чином починається формування верстви великих землевласників – бояр. Для розв'язання найважливіших питань збирались загальні народні збори – віче.

На державотворчий процес східнослов'янських племен впливали як внутрішні, так і зовнішні фактори. Розширення підвладних територій та військова активність вимагали нових методів і форм управління. Народні збори вже не могли ефективно функціонувати. Тому більш результативною і дієвою стала князівська влада – спочатку виборна, а потім спадкоємна. Важливу роль у державотворчому процесі відігравала постійна загроза з боку сусідніх кочових племен. Постає потреба в існуванні професійного війська. Це сприяло виділенню дружини в особливу привілейовану групу яка поступово стала органом примусу.

Можна стверджувати, що зміни, які відбулися в суспільному житті східних слов'ян у VI–IX ст., передовсім – піднесення землеробства, ремесла і торгівлі, розклад родового ладу і класова диференціація, поява перших протодержав, сприяли формуванню основи, на якій в IX ст. зросла Давньоруська держава – Київська Русь.

Питання для самоконтролю

1. Вкажіть, коли і на яких територіях проживали племена кіммерійців.
2. Охарактеризуйте устрій Великої Скіфії.
3. Розкрийте особливості перебування сарматських племен у південноукраїнських степах.
4. З'ясуйте причини грецької колонізації Північного Причорномор'я.
5. Охарактеризуйте устрій грецьких полісів на півдні України.
6. Визначте форму правління Боспорського царства.
7. Кого дослідники вважають першими достовірними предками українців?
8. Вкажіть територію розселення східних слов'ян.
9. Які фактори сприяли зміцненню могутності Руської землі?

Література

1. Баран В. Давні слов'яни. *Україна крізь віки* : в 15-ти т. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1998. Т. 3. 335 с.
2. Бойко О.Д. Історія України. 3-тє вид., доп. Київ : Академ-видав, 2007. 688 с.
3. Винокур І.С. Археологія України. Тернопіль : Навчальна книга, 2008. 480 с.
4. Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н. е.). Харків : Парус, 2006. 352 с.

5. Давні слов'яни. Археологія та історія : навч. посіб. / Н.С. Абашина, Д.Н. Козак, Є.В. Синиця, Р.В. Терпиловський. Київ : Стародавній світ, 2012. 366 с.
6. Залізняк Л. Первісна історія України : навчальний посібник. Київ : Вища школа, 1999. 263 с.
7. Крижицький С.Д. Античні держави Північного Причорномор'я. *Україна крізь віки* : в 15 т. Київ : Альтернативи, 1998. Т. 2. 351 с.
8. Одрін О. Екологія господарства античних держав Північного Причорномор'я. Київ : Інститут історії України, 2014. 312 с.
9. Тіні згаданих предків. Від склавинів до русинів : Прадавня Україна, Русь і походження українців / упоряд. К. Галушко. Харків, 2016. 352 с.
10. Щодра О. Етногенез і велике розселення слов'ян у світлі джерел та історичних інтерпретацій. *Проблеми слов'янознавства*. 2016. Вип. 65. С. 9–27.

ДЕРЖАВНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ РУСІ І ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

План

1. Політичний розвиток Русі у IX – першій третині XII ст.
2. Роздрібненість. Галицько-Волинське князівство.
3. Суспільно-політичний устрій.

1. Політичний розвиток Русі у IX – першій третині XII ст.

Русь проіснувала 250 років (882–1132). За цей час на княжому престолі змінилося 15 князів, було 20 правлінь (троє князів правили двічі: Ярослав Володимирович, Святополк Володимирович та Всеволод Ярославович, один князь – Ізяслав Ярославович – правив тричі).

1. 882–912, Олег. Він був регентом при малолітньому князеві Ігорю, правив 30 років, проте у літописі висвітлено лише вісім з них. У 882 р. він захопив Київ і проголосив його столицею своєї держави. Наступних три роки (882–885) він розширював територію держави, приєднавши племена полян, древлян і сіверян. З 885 до 907 р. (22 роки) дані про Олега у «Повісті минулих літ» відсутні. У 907 р. він здійснив успішний похід на Візантію, який закінчився підписанням спочатку попереднього (907), а пізніше остаточного мирного договору (911). Договір був надзвичайно вигідним для Русі, він означав її міжнародне визнання, проте виконувався не довго, оскільки на наступний 912 р. Олег загинув під час невдалого походу на Каспійське море.

2. 912–945, Ігор Рюрикович. Ігор правив 33 роки, проте у «Повісті минулих літ» відображено лише сім з них. На початку правління Ігор придушив повстання древлян (914) і уклав мир з печенігами (915), пізніше на 26 років зникає зі сторінок літопису. Здійснив два невдалі походи на Візантію у 941 і 944 рр. Східні джерела повідомляють про похід князя на вірменське місто Бердаа

у 944 р. Загинув Ігор у 945 р. під час невдалої спроби зібрати подвійну данину з древлян.

3. 594–964, регенство Ольги. Княгиня помстилася древлянам за смерть чоловіка, спалила їхню столицю Іскоростень. Найбільшою заслугою Ольги вважається те, що вона навела порядок у зборі данини, встановила час, місце (погости, становища) і норми (уроки, дані) сплати данини, відмінила полюддя. У 957 р. Ольга поїхала в Константинополь, уклала договір з Візантією і охрестилась. У 959 р. налагодила стосунки з Германською імперією, прийняла посольство від імператора Оттона.

4. 964–972, Святослав Ігорович. Ольга не правила до смерті і у 964 р. передала владу своєму синові Святославові. Цей князь прославився як завойовник. У його діяльності можна виділити два етапи: перший – 964–966 рр. (східний похід); другий – 968–972 рр. (Болгарські походи). Східний похід був вдалим, протягом двох років Святослав приєднав племена в'ятичів, розгромив Волзьку Болгарію, мордву, ясів, касогів, у 965 р. завдав поразки Хозарському каганату і спалив столицю Ітіль. Внаслідок походу було значно розширено кордони держави на схід.

Болгарські походи 968–972 рр. були ініційовані візантійською дипломатією. У 968 р. Святослав пішов війною на Болгарію, захопив 80 міст і осів у Переяславці на Дунаї, який хотів зробити своєю столицею. Проте у цьому ж році на Київ напали печеніги, і Святослав змушений був повернутися. Він пробув тут рік, бо хворіла Ольга. У 969 р. Ольга померла, Святослав поховав її і розділив землю між трьома синами: старшому Ярополкові він дав Київ, Олегові – древлянську землю з центром в Овручі, Володимирові – Новгород. Сам князь повернувся в Болгарію. У 971 р. відбулася генеральна битва під Доростолом, Святослав зазнав поразки і уклав мир, за яким відмовлявся від усіх завоювань в Болгарії в обмін на дозвіл повернутися до Києва. При поверненні додому князь загинув на дніпровських порогах.

5. 972–980, Ярополк Святославович. У 975 р. почалася перша братовбивча війна Рюриковичів, що отримала назву усобиці Свято-

славичів. Приводом до неї стало вбивство Олегом Люта – сина Свенельда, воєводи Ярополка. За намовою Свенельда у 977 р. Ярополк здійснив похід на Овруч і вбив Олега.

Володимир за допомогою варягів у 980 р. переміг брата і зайняв Київський стіл.

6. 980–1015, Володимир Святославович. У ході усобиці Святославичів Русь практично розпалася, і племена перестали платити данину Києву. Тому перших п'ять років Володимир присвятив збиранню старих земель та підкоренню нових. Він завершив об'єднання всіх східнослов'янських племен у складі Русі. Для того, щоб сепаратизм більше не повторювався, він провів адміністративну реформу, в ході якої усунув від влади племінних вождів, які постійно створювали проблеми київській владі, і поставив на їх місце своїх синів. Сини отримали землі не у спадкове, а в умовне (на час служби) володіння, тому повністю залежали від князя, і це зміцнило єдність Русі.

Володимир провів військову реформу, за якою роздав дружинникам землі за службу і запровадив на Русі феодалізм. Судова реформа розділила церковний цивільний суд. Найбільш відомою реформою стала релігійна, яка проводилася у два етапи: у 980 р. Володимир реформував язичництво, запровадивши шестибожжя на чолі з Перуном. Проте реформа не прижилася, тому у 988 р. він вирішив охрестити Русь. Хрещення сприяло піднесенню авторитету Русі на міжнародній арені, розвитку культури та освіти, зміцненню політичних зв'язків всередині країни.

Володимир почав карбувати монети – срібники і златники. За його правління було збудовано Десятинну церкву, відкрито першу школу. Важливою заслугою князя був захист Русі від нападів печенігів і будівництво так званих «змієвих валів».

7. 1015, Святополк Володимирович, перше правління.

Після смерті Володимира з дванадцяти його синів залишилися семеро. Розпочалась друга братовбивча війна за владу – усобиця Володимировичів.

У 1015 р. Київським князем став Святополк, який вбив трьох своїх братів Бориса, Гліба і Святослава, за що літописець назвав його «Окаянний».

8. 1015–1018, Ярослав Володимирович, перше правління.

Проти Святополка почав боротьбу новгородський князь Ярослав. У битві під Любечем 1015 р. він розгромив війська брата і почав князувати в Києві.

9. 1018–1019, Святополк Володимирович, друге правління. Святополк уклав союз з польським князем Болеславом, і в битві на річці Буг на Волині в липні 1018 р. Ярослав був розбитий. Київським князем вдруге стає Святополк. У 1019 р. в битві на річці Альта Ярослав новгородський здобув остаточну перемогу і утвердився на Київському столі.

10. 1019–1054. Ярослав Володимирович, друге правління. У 1026–1036 рр. Ярослав правив разом з братом Мстиславом, і тільки у 1036 р., після його смерті, став одноосібним правителем Русі.

Час правління Ярослава став роками найбільшого розквіту Русі. У 1036 р. остаточно розгромив печенігів під Києвом і у 1037 р. на честь цієї події було збудовано Софійський собор. За правління Ярослава остаточно утвердилося християнство, будувалися міста, церкви, було видано судебник Руська правда. У 1051 р. князь поставив митрополитом Київським русина Іларіона, чим послабив вплив Візантії на руську церкву. Ярослава називали тестем Європи, оскільки важливе місце він відводив шлюбній дипломатії.

Перед смертю Ярослав залишив заповіт, яким запровадив принцип старшинства при успадкуванні влади, за яким після його смерті мав правити старший син, потім – наступний і т. д.

11. 1054–1068. Ізяслав Ярославович, перше правління. У Ярослава Мудрого було семеро синів, після його смерті залишилося п'ять: Ізяслав, Святослав, Всеволод, Ігор та В'ячеслав.

У 1057 р. помер В'ячеслав, а у 1060 р. – Ігор. Залишились троє старших синів які почали правити спільно під керівництвом Ізяслава, тому цей період називають тріумвіратом Ярославичів. У 1068 р. в Битві на річці Альта князі зазнали нищівної поразки від

половців і відступили в Київ. Кияни почали вимагати в Ізяслава зброю для боротьби з половцями, а коли отримали відмову, то підняли повстання. Ізяслав був вигнаний, і київським князем проголосили Всеслава полоцького.

12. 1068–1069, Всеслав Брячиславович. Цей князь правив сім місяців і нічого корисного для киян не зробив. Коли він почув про наближення військ Ізяслава та його союзника польського короля, то просто втік до Полоцька.

13. 1069–1073, Ізяслав Ярославович, друге правління. Найвідомішою подією цього періоду стала Вишгородська нарада князів 1072 р. На ній було канонізовано князів Гліба і Бориса а також прийнято доповнення до Руської правди. У 1073 р. тріумвірат розпався. Святослав та Всеволод організували змову проти Ізяслава, і Київським князем став Святослав.

14. 1073–1076, Святослав Ярославович. Святослав правив разом із Всеволодом, фактично був утворений дуумвірат. За три роки правління Святослав зробив більше ніж Ізяслав за вісімнадцять. Йому могутність була визнана всією Європою.

15. 1077, Всеволод Ярославович, перше правління. Святослав помер у грудні 1076 р. Всеволод поховав його і у 1077 р. почав княжити в Києві. Проте незабаром він помирився з Ізяславом і добровільно віддав йому престол. Утворився новий дуумвірат Ізяслава та Всеволода.

16. 1077–1078, Ізяслав Ярославович, третє правління. Сівши на престол, Ізяслав відразу починає мстити синам Святослава за своє вигнання. Він відбирає у них Чернігівську землю та робить їх ізгоями. У 1078 р. в битві на Нежatinій Ниві проти Олега Святославича Ізяслав загинув.

17. 1078–1093, Всеволод Ярославович, друге правління. Всеволод продовжував політику ізгойства щодо синів Святослава, Ігоря та В'ячеслава і це приводило до постійних міжусобних воєн. Безземельні князі заявляли претензії на свою частку в руських землях і врешті-решт Всеволод змушений був змиритися з вокняжінням Ростиславичів в Галичині та Давида Ігоревича – на Волині.

18. 1093–1113, Святополк Ізяславович. За його правління посилились міжусобні війни між князями та напади половців. Для розв'язання цих двох проблем у 1097 р. був скликаний Любецький з'їзд князів. На ньому було вирішено організувати спільний похід проти половців та примирити князів. Було прийнято вотчинний принцип успадкування земель, за яким князі отримали землі в спадкову власність, що фактично означало розпад Русі на удільні князівства.

19. 1113–1125, Володимир Мономах. Останній раз Русь в єдину державу зумів зібрати Володимир Мономах. Він видав Устав, який значно доповнював Руську Правду і обмежував відсотки лихварям. Також написав Повчання дітям, в якому повчав нащадків, як правильно управляти державою. Найбільше Мономах прославився успішними походами на половців.

20. 1125–1132, Мстислав Володимирович. Останнім князем руської держави став син Володимира Мономаха Мстислав. Він проводив активну централізаційну політику та здобув величезний авторитет серед князів, за що отримав прізвисько Великий. Проте після його смерті Русь фактично розпалася і вступили в період роздрібненості.

Таким чином, Руська держава була створена князем Олегом у 882 р., її ядром стали Новгородська та Київська землі. Його наступники розширювали територію держави, і за Володимира Великого завершилось остаточне формування її кордонів. Найбільшого піднесення Русь зазнала за правління Ярослава Мудрого, проте після його смерті розпочинаються міжусобні війни, які згодом призвели до розпаду держави на окремі князівства.

2. Роздрібненість. Галицько-Волинське князівство. Після смерті Мстислава Володимировича Русь перестала існувати як єдина держава і розділилася на 12 удільних князівств, 5 з яких були в межах сучасних кордонів України: Київське, Чернігівське, Переяславське, Галицьке та Волинське. Найсильнішими з них були Галицьке й Волинське.

У давні часи майбутні терени Галицького князівства називалися Червенські землі або хорватські князівства, центром було місто Перемишль. У 1084 р. тут самочинно утвердилися князі Ростиславичі: Рюрик в Перемишлі, Володар в Звенигороді, Василько в Теребовлі. Любецький з'їзд 1097 р. визнав за ними спадкові права на ці землі. У 1141 р. син Володаря Володимирко об'єднав три землі, перенісши столицю з Перемишля до Галича, утворивши Галицьке князівство, яке від нової столиці отримало свою назву. Найбільшої могутності Галицьке князівство зазнало за правління Володимиркового сина Ярослава Осмомисла (1152–1187). Він розширив територію князівства до Дунаю, його тестем був Юрій Долгорукий, про нього згадувалося в «Слові о полку Ігоревім».

Останнім князем Галицького князівства став його син Володимир Ярославович (1187–1199). У нього не було законних нащадків, тому після його смерті розгорілася боротьба за Галич, переможцем в якій вийшов волинський князь Роман Мстиславич. Саме він у 1199 р. захопив Галич та об'єднав Галичину і Волинь в єдину Галицько-Волинську державу.

Галицько-Волинська держава проіснувала 141 рік (1199–1340). Тут правила династія Романовичів і першим князем був Роман Мстиславович (1199–1205).

Він приборкав боярську опозицію, у 1201 р. захопив Київ і об'єднав всі українські князівства, окрім Чернігівського. Князь очолював походи руських дружин на половців узимку 1201–1202 та 1203–1204 рр. У 1200 р. Роман Мстиславович допоміг візантійському імператорові Ісааку II Ангелові у війні з половцями та одружився з його дочкою Єфросинією. Від цього шлюбу народилося двоє синів Данило (1201) та Василько (1203). Загинув Роман Мстиславович в бою під Завихостом (Польща) у 1205 р.

Після смерті князя Єфросинія з малолітніми синами втікає до Польщі. В історії Галицько-Волинського князівства настає період тимчасового розпаду, названий в літописі «смутою». В цей час сини Романа зростають і починають відвойовувати батьківські

землі. У 1238 р. Данило Романович завоював Галич і відновив єдність Галицько-Волинської держави.

Данило Романович (1238–1264) правив спільно зі своїм братом Васильком: Данило – в Галичині, а Василько – на Волині. У 1238 р. Данило Романович розгромив рицарів хрестоносців під Дорогочином, а у 1245 р. в битві під Ярославом – боярську опозицію, чернігівського князя Ростислава Михайловича та угорські війська під керівництвом воєводи Фільнія.

Проте справою всього життя для Данила Романовича була боротьба з монголами.

У 1239 р. монголи розпочали експансію на українські землі і у цьому ж році захопили Переяславське та Чернігівське князівство. 6 грудня 1240 р. вони зруйнували Київ, який обороняв воєвода Данила Романовича Дмитро. А у 1241 р. монголи завоювали і сплюндрували Галичину і Волинь. З цього часу до 1362 р. в Руські землі перебували в залежності від Золотої Орди – монгольської держави, створеної ханом Батисем у 1242 р. У 1245 р. Данило Романович поїхав до Батия в Сарай, визнав васалітет і отримав ярлик на Галицько-Волинське князівство. Після цього він розпочав підготовку до боротьби з монголами. Для цього здійснив військову реформу, розбудував і укріпив міста, та переніс столицю зі зруйнованого Галича до Холма. Проте князь розумів, що самотійно перемогти величезну монгольську державу йому не вдасться, тому намагався створити коаліцію європейських держав. Для цього він укладає численні династичні шлюби. Велику надію Данило Романович покладав на допомогу Папи Римського, з яким у 1253 р. уклав союз. За його умовами Папа мав організувати хрестовий похід проти монголів, а за це Данило мав укласти церковну унію з Римом. У 1253 р. в Дорогочині Данило був коронований.

Союз з Римом бо розцінено монголами як порушення васалітету, тому вони у 1254 р. прислали перший каральний загін під керівництвом Куремси, однак той не зміг виконати поставлене завдання, і тому у 1258 р. монголи прислали другий каральний загін під керівництвом Бурундая. Це був досвідчений воєначальник

з потужним військом, боротися з яким у Данила не було достатніх сил. На думку Леонтія Войтовича у 1269 р. Данило виїхав до Угорщини, а князем на цей час стає Василько. Бурундай змусив Василька піти походом на Литву, а після повернення зруйнувати укріплення більшості міст. У 1262 р. Данило повернувся і у 1264 р. помер в Холмі.

Після смерті Данила Галицько-Волинське знову розпалося. На Волині правив Василько Романович, а після його смерті у 1269 р. Володимир Василькович. Галичина була розділена між трьома синами Данила – Шварном, Левом та Мстиславом. Найпослідовніше провадив державницьку політику Лев Данилович (1264–1301), який у 1292 р. зумів відновити єдність держави. Він приєднав до своїх володінь Закарпаття та Люблінську землю, розширивши кордони Галицько-Волинської держави до максимальних меж. Своєю столицею зробив м. Львів.

Наступником Лева став князь Юрій I Львович (1301–1308). Він добився утворення окремої Галицької митрополії, титулувався «король Русі та князь Володимирії». Юрій I переніс столицю свого князівства до Володимира, втратив Закарпаття і Люблінську землю.

Після Юрія I спільно правлять його сини – Андрій та Лев II Юрієвичі (1308–1323). Вони встановили союзницькі відносини з Польщею та Тевтонським орденом, що мали антиординську спрямованість. Проте боротьба з Ордою була невдалою і у 1323 р. князі загинули. У них не було синів, тому з їх смертю згасла династія Романовичів.

Останнім князем Галицько-Волинського князівства став Юрій II Болеслав (1325–1340). Йому було 14 років, бояри запросили його на престол у надії зробити маріонеткою в своїх руках. Проте князь намагався вийти з під їх впливу, за свідченнями польських хроністів сприяв переселенню в Галичину німців і поляків, поширював католицизм, за що був отруєний боярами у квітні 1340 р.

Таким чином, Галицько-Волинське князівство було створене Романом Мстиславовичем у 1199 р. і проіснувало 141 рік. Це була перша етнічно українська держава, яка після занепаду Києва стала

новим центром економічного та політичного життя і гідно представляла східнослов'янську державність на міжнародній арені.

3. Суспільно-політичний устрій. Протягом IX–XIII ст. політичний устрій Русі змінювався. П. Толочко та О. Толочко пропонують розглядати Русь часів правління Олега та Ігоря як симбіоз економічного підприємництва та політичного володарювання, організованого та контрольованого досить вузьким колективом осіб – «русів». У такій моделі корпоративною власністю «русів» є не території і навіть не влада як така, а частка в сукупній данині.

На початковому етапі існування Русі, право володарювати мав кожен член панівного дому, а після смерті чергового володаря територія ділилась між його нащадками як співучасниками володарювання. Така модель політичного устрою отримала назву патримоніальної.

Новим явищем у політичному житті Русі став поділ території держави на певні сфери впливу між синами київського князя, що вперше був застосований князем Святославом Ігоровичем у 970 р. Тоді ж було переадресовано і право збирання данини. Впровадження таких практик дало поштовх для розвитку праобразу державної влади на місцях. Такий тип управління остаточно закріпився у ході адміністративної реформи Володимира Великого, коли він усунув від влади племінних вождів, поставивши на їх місце своїх синів. Саме тоді замість союзу племінних князів виникла єдина держава.

За князювання Ярослава Мудрого було запроваджено принцип старшинства при успадкуванні влади та закріплено пріоритет київського престолу. Однак міжусобна боротьба за Київ після смерті князя фактично зруйнувала ці положення.

Після Любецького з'їзду 1097 р., на Русі було запроваджено династичне правління. Княжі снєми у Вітачеві (1100), на Золочі (1101), на Долобському озері (1103) фактично заклали правові підстави для поступового розпаду Русі та її федералізації. Ці процеси розпочались після смерті Мстислава Володимировича у 1132 р.

Остаточний удар по існуванні держави було завдано навалою монголів у 1240-х рр.

Важливим джерелом влади на початковому етапі було віче – загальні збори дорослого чоловічого населення, орган народовладдя, який вирішував найважливіші питання суспільно-політичного життя: оголошення війни і миру, запрошення і вигнання князів та ін. Найбільший вплив віча мали в Північно-Західній Русі, у Новгороді та Пскові.

Суспільство Русі було становим. На вершині ієрархічної піраміди стояли князі, які зосереджували у своїх руках всю владу. Другою панівною верствою після князів були бояри. Як правило, це були колишні дружинники, що отримали землю за службу. Боярство не було однорідним. Вищим щаблем у боярській ієрархії був тисяцький. Спочатку це був вибраний командир земського ополчення, йому підпорядковувалась соцькі і десяцькі. Тисяцькі, соцькі і десяцькі призначались князями і підпорядковувались посадникам. Посадники – це були бояри, призначені князем для управління окремими територіями, вони виконували військові, адміністративні і судові функції. Впливовою посадою були воєводи – начальники княжої дружини. Двірський (начальник дворцевого господарства) теж призначався з бояр. У нього були молодші уряди (конюший, мечник, чашник, стольник, скарбник, печатник).

Князі утримували постійну дружину, яка нараховувала від кількох десятків до двох тисяч воїнів. Всі дружинники проходили ступенів від детского (зброєносця) до отрока (лицаря). Служителі князівської адміністрації (княжі дворяни) набиралися з колишніх дружинників. Це – ключники, сокольничі, ловчі, стольники, тіуни, вірники, осьменники, ємці, митники, ябетники. Городничі наглядали за замковими укріпленнями, мостівничі відповідали за мости, осьменники – за порядок на ринку і збір мита. Тіуни – князівські чиновники, які здійснювали судові або управлінські функції. Вони мали у своєму розпорядженні дрібніших поліцейських чиновників: вірників ємців і ябетників. Вірники збирали судові штрафи – віри.

Ємці заарештували злочинців. Ябетники дивилися за порядком у тюрмах і доносили про порушення начальників.

Нижчими верствами суспільної ієрархії були: смерди – особисто вільні селяни; рядовичі – ремісники та селяни, що працювали за договором – рядом; пущенники – раби, відпущені на волю; половники – ті, хто працювали за половину врожаю; задушні люди – особи, подаровані монастирям як внесок за душу померлого; прощеники – боржники, яким пробачили борг, але з умовою виконання робіт на користь церкви; закупи – відпрацьовували борг (купу); вдачі – відробляли позичку на час неврожаю; ізгої – особи, що випали із своєї суспільної верстви і не прийшли в іншу, вони стояли внизу ієрархічна піраміди.

Питання для самоконтролю

1. Проаналізуйте походи князя Святослава.
2. Висвітліть наслідки хрещення Русі.
3. Порівняйте політику князів Святослава і Володимира Великого.
4. Розкрийте причини Київського повстання 1068 р.
5. Висвітліть рішення Вишгородської наради князів.
6. Проаналізуйте постанови Любецького з'їзду князів.
7. Дайте оцінку діяльності Данила Романовича.
8. Висвітліть причини отруєння Юрія II Болеслава.

Література

1. Бойко О.Д. Історія України. Київ : Академвидав, 2006. 688 с.
2. Войтович Л.В. Галицько-Волинські етюди. Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2011. 477 с.
3. Войтович Л.В. Князівські династії східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. 649 с.

4. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11-ти т., 12 кн. (Т. 1). Київ : Наук. думка, 1991. 736 с.; Т. 2. Київ : Наук. думка, 1991. 640 с.

5. Літопис руський / пер. з давньорус. Л.Є. Махновця. Київ : Дніпро, 1989. XVI, 591 с.

6. Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. Україна крізь віки : в 15-ти т. (Т. 4). Київ : Вид. дім «Альтернативи», 1998. 351 с.

7. Толочко П. Київська Русь. Київ : Абрис, 1996. 360 с.

ДЕРЖАВНІСТЬ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКУ ДОБУ

План

1. Велике Князівство Литовське.
2. Польське королівство.
3. Річ Посполита.
4. Запорозька Січ – козацька республіка.

1. Велике Князівство Литовське. Велике князівство Литовське (надалі ВКЛ) було утворене у XIII ст. коли розпочався розпад Київської держави і занепало Галицько-Волинське князівство. Це була багатонаціональна феодальна держава. У 50-х роках XIV ст. литовські князі почали захоплювати українські землі: Чернігово-Сіверщину, Волинь та Наддніпрянщину. У 1362 р. литовське військо завдало поразки татарському ханові на р. Сині Води. Так було приєднано до Литовського князівства Поділля. Велике князівство Литовське майже на 90 % складалося з українців та білорусів.

Перший етап утворення ВКЛ тривав з XIV – до першої половини XV ст. Влада діяла за принципом «Ми старину не рушимо, а новину не вводимо». У цей час підписувалися договори (ряди), згідно з якими українці зобов'язувалися служити великому князю та захищати свою землю від татарських набігів. Руські князівства мали автономію. Її суть полягала у тому, що державний устрій та правова система залишалася старою (князівською), а державною мовою була давньоруська. Становище українських земель докорінно змінилося, коли була прийнята Кревська унія (1385). Хоча насправді об'єднання ВКЛ з Польським Королівством відбулося значно пізніше (1569). Коли до влади прийшов Вітовт (1392), його проголосили Королем Литовським та Руським, бо його діяльність передовсім полягала у зміцненні литовсько-руської держави.

Найважливіші успіхи Вітовта полягали у тому, що територія ВКЛ досягла Чорного моря. Будувалися нові міста та фортеці, розвивалися новітні промисли і торгівля. Наступний етап об'єднання литовських і польських земель стала Городельська унія (1413). Сутність її у тому, що литовська та польська католицька шляхта були зрівняні у правах, тим самим ВКЛ почало зміцнювати союз з Польщею. Згодом (1569) у Любліні підписано акт між Литвою і Польщею про утворення нової держави Речі Посполитої у якій українські землі втратили свою державність.

Упродовж другої половини XIV ст. на наших землях продовжував діяти територіально-адміністративний поділ на удільні князівства. Головою держави був великий князь, який успадкував владу і його обирали з-поміж удільних князів. Місцеві князі у внутрішній політиці володіли повною автономією: коли потрібно змушені були брати участь у воєнних походах і платили данину (підданщина). У першій половині XV ст. місцеві князівства поступово перетворилися на провінції єдиної держави, а удільні князі були переведені у ранг служилої знаті.

Великий князь у XV ст. отримав широкі повноваження: міг оголосити війну, укласти мир, призначати і звільняти вищих державних посадовців, розпоряджатися державним майном і коштами, а в окремих випадках – застосувати верховенство права та суду. Наприкінці цього ж століття із найвпливовіших васалів Великого князя (магнатів, бояр, панів, церковних ієрархів) була утворена рада панів, яка вирішувала найважливіші державні справи: могла видавати і скасовувати закони, призначати і звільняти урядовців, здійснювати видатки, приймати судові рішення. На цей час рада складалася із 80 осіб. Відповідно до привілею 1506 р., великий князь зобов'язувався виконувати рішення ради, яка за відсутності останнього отримувала право керувати внутрішньою та зовнішньою політикою ВКЛ.

За прикладом Польського Королівства був утворений новий орган – Вальний (Загальний) сейм, який спочатку виконував функцію з'їзду феодалів, а пізніше відповідно до Литовського статуту

1529 р. Великий Вальний сейм був визнаний державним органом. Інституційне формування сейму як парламентського органу тривало до середини XVI ст. Пани-Ради стали верховною палатою сейму, яку називали лавиця, а друга палата – кола, до якої входили представники шляхти. Функції сейму наблизилися до функцій великого князя і панів-радних. Сейм міг ухвалювати державні податки, а це можна вважати початком парламентської форми правління, але будь-які рішення сейму затверджувалися великим князем.

Утворення органів центральної влади відбувалося досить повільно. Основою формування були урядовці Вілінського князівства: Великий князь призначав особисто урядників або ж погоджував їх з радою і сеймом. Серед цих урядників треба відзначити маршалків, які були першими особами при великокнязівському дворі, а коли не було князя, то керували на зборах панів-ради. Двірський маршалок був заступником Великого князя. Державною канцелярією керував канцлер, а його заступником був підканцлер, фінансами – земський підскарбій, а його заступник – двірський підскарбій, армією керував земський гетьман, а його заступник – двірський гетьман (польний). Функціонував цілий штат урядників (стольний, ловчий, кухмістр, чашник, кравчий тощо). Вони виконували придворні функції і водночас адміністративні, судові, дипломатичні. Коли були ліквідовані удільні князівства то на місцях здійснювали владу намісники-державці. Коли землі були поділені на воєводства і повіти, великий князь почав призначати воєвод, а їхніми заступниками ставали каштеляни і повітові старости. Вони виконували такі функції: збирали податки, обороняли території, чинили суд, захищали території. До місцевої адміністрації належали: службовці зі староруськими назвами (тіуни, дітські), а згодом з'явилися возні, хорунжі, городничі, мостівничі та інші.

У містах Литовсько-Руської держави впродовж XV ст. вводилося магдебурзьке право. Жителі міст переводилися в окремий соціальний стан – міщанство, яке отримувало право формувати власні органи самоврядування: раду (колегія із адміністративних питань) та лаву (колегія із кримінальних питань). На чолі міст були

війти і бургомістри, а виконавча влада належала писарю і шафарям. Однак не в усіх містах Литовсько-Руської держави набуло поширення магдебурзьке право, оскільки продовжували діяти давні закони і окремі міські поселення підпорядковувалися владі урядовців чи феодалів.

Таким чином, українські території, що були включені до ВКЛ, зуміли зберегти ще тривалий час самоврядний устрій, і самі литовці на початках запозичили від українців державну систему управління, утворивши спільну Литовсько-Руську державу на рівноправних федеративних засадах. Прадавні державотворчі традиції українського народу не були цілком ліквідовані, оскільки розвивалися у локальних самоврядних формах управління.

2. Польське королівство. З 1349 до 1434 р. Литва, Угорщина та Польща, які контролювали частини Руського королівства, вели боротьбу за галицькі і волинські землі. Вони підкуповували місцеву еліту, дарували містам вигідні привілеї, окремо для них карбували монети. 1434 р. Польща вирішила анексувати галицькі землі, що входили до складу Руського королівства, і утворити тут Руське та Подільське воєводства. У ході здійснення цих планів 1442 р. польський король ліквідував Жидачівське князівство, а його територію приєднав до Руського воєводства. У 1462 р. на воєводство було перетворене і Белзьке князівство.

Своїм центром Руське воєводство мало місто Львів і складалося з п'яти земель: Львівської, Галицької, Перемишльської, Сяноцької та Холмської. Це було найбільше українське воєводство в складі Польського Королівства. Для зручності адміністрування цих земель їх було поділено на окремі повіти. Межі повітів найчастіше визначали за історично сформованими традиціями, тобто брали до уваги межі давніх князівств і волостей з їхніми адміністративними центрами чи добре розвиненими в економічному плані містами. Упродовж XV ст. на території Руського та Белзького воєводств виникли 153 міста: з них 14 були королівськими, а 38 – шляхетськими. Весь адміністративний устрій цих земель з 1434 до 1569 р. підтримувався польською королівською адміністрацією.

У Польському Королівстві найвищими органами державної влади були король, королівська рада та сейм. За часів правління Казимира III була створена чітка адміністративна система, на вершині якої була королівська канцелярія та рада, а на місцях керівництво здійснювалося через інститут старост. Старости були вільні від впливу місцевої знаті, в усьому залежали від короля і підпорядковувалися тільки йому, тобто, створювалася монархія з усіма притаманними їй особливостями.

Але важливо відзначити, що королівська влада була обмежена різного роду становими привілеями, які надавалися передусім шляхті, тобто, король мав цілу низку зобов'язань перед шляхтою. Це обмежувало владу короля і дозволяло багатій шляхті впливати на державну політику (прийняття законів, роботу судів, адміністративну чи військову систему). Щоб тримати шляхту в покорі, король змушений був надавати їй нові привілеї. Поступово це призводило до ще більшого обмеження королівської влади і, врешті-решт, король перестав бути її єдиним джерелом. З XV ст. основну законотворчу діяльність почали здійснювати вальний сейм та земські сеймики. Такий своєрідний паритет протримався до часів правління Владислава II Ягайла, який на законодавчому рівні закріпив норму, що король призначав місцевих урядників за поданням шляхетської ради у воєводствах.

Такий підхід призвів до того, що чиновники у своїй діяльності відстоювали інтереси шляхти. Цьому сприяв і той факт, що часто король призначав їх пожиттєво. Цей процес не оминув і королівських судів. Спочатку у Польському Королівстві уся повнота суддівської влади була у руках короля. Він мав право розглядати будь-яку справу, і його рішення було остаточним. Але поступово з переходом влади на місцях до рук аристократів все більшої ваги набувають земські суди. Право видавати нормативні акти (статути, універсали, привілеї) залишалися за королем, але і їх він змушений був видавати за участі королівської ради та станових органів. Поступово король втрачав владу і у військовій сфері, адже у різного роду військових кампаніях найчастіше сам участі не брав. Тут від

його імені командували коронний чи польний гетьман. Слабкішою ставала влада короля і в міжнародній політиці. Якщо раніше беззаперечне право укладати й підписувати різного роду міжнародні угоди мав лише він, то з часом змушений був це робити з участю своїх магнатів, які теж видавали особливі документи – гарантії.

Ключова роль у державному житті Польщі належала і королівській раді. З самого початку вона мала допомагати монархові у здійсненні керівництва країною і її членів призначав король. Із середини XV ст. цей орган змінив статус з дорадчого на офіційний. Була сформована чітка ієрархія посад з чітко визначеними функціями: королівський канцлер, підканцлер, коронний маршалок, надвірний маршалок, коронний підскарбій, надвірний підскарбій, воєводи, каштеляни, архієпископи, єпископи. Якщо скликалися усі її члени, то рада називалася найвищою, але часто король обмежувався зібранням лише невеликого кола осіб (таємна рада) для вирішення важливих державних питань. І хоч формально король міг одноосібно приймати рішення щодо внутрішньої чи зовнішньої політики Польського Королівства, але найчастіше дослухався до порад ради. Особливо, якщо йшлося про початок воєнних дій чи укладання миру, призначення урядовців на важливі посади, карбування монет, прийняття важливих судових рішень.

З XV ст. у суспільно-політичному житті Королівства Польського усе більшу роль починають відігравати провінційні з'їзди, які проводились окремо для Малої Польщі, Великої Польщі та Куявії. Їхніми учасниками спочатку були державні чиновники та можновладці, але поступово до участі приєднувалася і місцева шляхта, представники міст та капітул. Згодом такі зібрання почали отримувати назву сеймів (всезагальних зборів). Провідна роль у роботі сейму належала духовній та світській еліті, але право участі у сеймі мав кожен шляхтич. Рішення сейм приймав самотійно, а король згодом їх затверджував. Тривав сейм не більше шести тижнів. За цей час мали бути вироблені спільні рішення. Делегати сейму отримували від своєї громад (сеймиків) настанови і були зобов'язані дотримуватися їх у роботі. Кожен шляхтич мав право

вето на рішення сейму, тому інколи один голос зводив нанівець усю кількатижневу роботу.

У складі Польського Королівства були території, які мали автономний правовий статус. Серед них було і Руське воєводство, до складу якого входила Галичина. Галицька шляхта теж мала право скликати сеймики і через них відстоювати власні інтереси. Це дозволяло до певної міри зберігати політичну незалежність. Зі створенням вального (загального) сейму виникли передумови для будівництва унітарної держави, але таким Польське Королівство так ніколи і не стало. Водночас високий рівень розвитку органів місцевого самоврядування автономних частин надавав державі ознак федеративності, у якій вальний сейм розв'язував питання управління державою, зовнішньою політикою, оголошенням війни чи укладанням миру, збором податків чи обранням короля. Без згоди сейму не приймалися найбільш важливі державні рішення, не підписувалися угоди, не проголошувалися королівські привілеї.

Характерною для суспільно-політичного життя Польщі XV ст. була альтернативність у розгляді питань. Сутність її у тому, що одну справу могли розглядати одночасно вальний і провінційний сейми. Таке явище вважають однією з ознак розвитку тогочасного польського парламентаризму.

Таким чином, після захоплення галицьких земель поляками і угорцями припинився процес українського державотворення. Створення поляками Руського королівства, а з 1434 р. – Руського воєводства призвело до підпорядкування українських земель польській короні з усіма наслідками: новою державною владою та адміністративно-територіальним устроєм. Це дозволило полякам створити ефективну систему управління на приєднаних українських землях.

3. Річ Посполита. У 1569 р. в Любліні було проведено спільний польсько-литовський сейм на якому підписано акт унії між ВКЛ та Польським Королівством. Більшість дослідників вважають, що саме ця унія завершила функціонування рівноправної федерації руського та литовського народів. У результаті цієї унії повстала Річ

Посполита як федеративне утворення, що засвідчило результат поступового об'єднання згаданих двох держав. Для керівництва нею обирали спільного короля, його ж називали Великим князем. Зовнішня політика була спільною, як і монета. В обох частинах держави володіти землями могли представники як польської, так і литовської шляхти. Проте й надалі існували окремо місцеві адміністрації, судочинство, війська, збереглися власні герби. Польща поступово вилучала українські землі із ВКЛ: окрім українських територій, які раніше входили до Польського Королівства, до Речі Посполитої було приєднано Підляшшя, Волинь, Поділля, Брацлавщину, Київщину.

Із трьох станів – короля, сенату й посольської ізби – складався Вальний (всепольський) сейм, якому належала законодавча влада. Очільником держави був король. Він обирався на особливих сеймах із 1386 р. Отже, це була за формою правління шляхетська республіка на чолі з королем. Від успадкування влади король відмовлявся, а також не міг вирішувати питання війни і миру без погодження обраного шляху із думкою сенату. Кожні два роки йому потрібно було скликати сейм. Шляхта могла відмовитися підкорятися королю, якщо той порушив якимось чином її права та привілеї.

Вищі посадові особи Речі Посполитої ставали членами сенату, головою якого був король. Загальний висновок senatorів формував сам король або ж канцлер, оскільки сенатори не голосували в сеймі, вони тільки висловлювали свою точку зору з приводу питань, які розглядалися. На шляхетських повітових сеймиках із 170 послів (делегатів) обирали посольську ізбу.

Право вільного вето (заборони) було прерогативою сейму – як найвищого органу управління: заблокувати правочинність окремих законів, відмінити окремі види податків, окреслити вектори зовнішньополітичної діяльності, ініціювати зібрання загального народного ополчення. Прийняття таких важливих рішень вимагало одностайного голосування (один голос проти означав відхилення рішення).

Король та вищі посадові особи держави здійснювали центральне управління: відати королівським двором було обов'язком коронного маршалка; королівською канцелярією керував коронний канцлер; скарбницею корони – коронний підскарбій, а польське військо очолював коронний гетьман.

Панство й шляхта тримали у своїх руках місцеве управління, судову й військову владу на місцях. На українських тернах запроваджувався адміністративний поділ на воєводства, який охоплював вже створені до цього часу давні адміністративні одиниці (Руське, Подільське, Белзьке) та новоутворені (Київське, Волинське, Брацлавське), а із 30-х рр. XVII ст. почало діяти Чернігівське. Очолювали їх воєводи. Крім того, тут було утворено сімнадцять судових повітів, якими керували старости й земські судді. Такі адміністративно-територіальні одиниці, як землі, зберігались у деяких воєводствах поряд із повітами. На територіях, які перейшли до Литовського князівства, продовжували функціонувати волості та повіти. Натомість староства були одночасно господарськими і територіально-адміністративними одиницями. Ці староства можна було отримати за службу від короля. Крім старост, у міста, які мали фортеці, призначалися каштеляни, які виконували функції комендантів.

Відповідно до нового адміністративно-територіального поділу будувалася система органів місцевого управління: основними керівниками тут залишилися воєводи, старости та каштеляни, які й надалі виконували адміністративні й судові функції та мали військову владу на своїх територіях. Було також створено великий штат посадових осіб (урядників, писарів) на всіх ланках місцевого управління. Проте шляхта не схвалювала збільшення ролі чиновницького апарату. Завдяки шляхетським сеймикам у волостях, земствах і повітах вона зберігала суттєвий вплив на місцеве управління.

По селах продовжували діяти нетривалий час давні сільські зібрання на яких проводилися вибори місцевих старост, а волостель і писар входили до волосного управління. Проте ці залишки громадського самоврядування поступово зникли, коли поглибилося

кріпосне право та посилювався політичний вплив шляхти. Воєводською й старшинською адміністрацією у селах призначалися управителі. У тих селах і волостях, де були приватновласницькі землі, управителів призначали власники.

Щодо міського населення, то функції управління були різнобічні і залежали від категорії міст. У королівських містах – це була королівська влада, у приватновласницьких – магнати, шляхта чи церква. Війти та помічники здійснювали управління на місцях, хоча у деяких містах міщани мали окремі важелі щодо самоврядування, бо могли обиратися в одно- чи двопалатну ратушу. У загальному власниками міст були феодала та королівська адміністрація. Вона мала вплив на соціально-економічне життя міст: обкладала місцевих жителів податками, повинностями, а деколи грабувала. Саме тому більшість міщан просили королівську владу перевести їхнє життя на основи магдебурзького права.

Щорічно у містах обирали магістрат, що створювався з двох колегій. Міська рада складалася з багатих міщан та радців, які обирали бургмістрів. Вони в переважній більшості головували на засіданнях ради. Крім того, рада мала адміністративні, господарські та судові функції в цивільних справах. У міській раді обиралися або призначалися лави, які виконували функції судових органів. Вони складалися з лавників на чолі з війтом. Керував магістратом війт. Його обирав магістрат, і його посада затверджувалася королівською адміністрацією. Крім того, функції службовців виконували городничий та возні. До їхніх обов'язків входили судові, поліцейські та інші функції. А канцелярську роботу виконував писар.

Отже, відповідно до пунктів Люблінської унії (1569) українські землі увійшли до об'єднаної держави – Річ Посполита і поступово втрачали автономні права на самоврядування. Українські території, що були захоплені Польщею, зазнавали централізації та реформування адміністративно-територіального устрою й інституцій місцевого управління.

4. Запорозька Січ – козацька республіка. Запорозька Січ стала головним чинником українського державотворення і центром

визвольного руху в часи полонізації української знаті. Громада як суспільна організація козацтва базувалася на демократичних принципах. Козацтво було єдиним захистом українського народу: за відсутності держави, йому загрожували цілковита руйнація і фізичне знищення. Особливо виразно простежується масове покаяння населення півдня України у повстаннях 30-х рр. XVII ст. Саме в цей період завершується формування основ суспільно-політичного устрою козаків.

Запорозька Січ із початку існування брала на себе державну функцію захисту українських земель. Це здійснювалося здебільшого всупереч волі польського уряду. Позаяк Січ стала справжньою військовою базою, там готували сухопутні та морські походи козаків на землі Османської імперії. Польський уряд часто отримував листи від турецьких і кримських володарів, у яких ті скаржилися на козаків. Можновладці Польщі заявляли у відповідь, що не можуть вплинути на запорожців, бо вони їм не підпорядковуються. Постаючи як самостійна військово-політична спільнота, запорожці здійснювали незалежну від Речі Посполитої зовнішню політику. Вони активно займалися військовим найманством, надаючи військову допомогу європейським країнам, бо були позбавлені офіційного статусу та платні у Речі Посполитій. Діяльність запорозького козацтва розглядалось правителями Польщі як фактор дестабілізації внутрішнього життя та зовнішньополітичних відносин. Підданим Речі Посполитої заборонялось перебувати й переселятись на підконтрольні Січі землі.

Запорозька Січ брала активну участь у козацьких та селянських повстаннях. Щоб обмежити вплив козаків на суспільно-політичні події, польський сейм прийняв «Ординацію реєстрового Запорозького Війська». Згідно з ординацією виборність козацької старшини було скасовано. Верховне керівництво належало коронному гетьманові. Із шляхтичів обирався комісар і до його повноважень належали як військова, так і судова влада. Також із шляхетського середовища призначалися полковники й осавули. Натомість отамани і сотники обиралися з-поміж козаків. Перевага надавалася

тим кандидатам, які здобули визначні заслуги перед польською владою. Розмір козацького реєстру скорочувався до шести тисяч воїнів. Для врегулювання конфліктних відносин серед бунтівного козацтва на допомогу комісару було скеровано шляхетську гвардію. Відзначимо, що польська адміністрація мала намір використовувати реєстрове козацтво не тільки для захисту кордонів, але й для розгону народних виступів. Козацькі повстання поряд із протестною спрямованістю мали державотворчі цілі. Запорозька Січ, устрій якої ґрунтувався на республікансько-демократичних засадах, мала військовий і територіальний поділ. Коли Військо Запорозьке виступало у похід суходолом, то розділялося на паланки. Козацький полк загалом складався із трьох-чотирьох куренів. Курені, яких традиційно було тридцять вісім, розташовувалися безпосередньо в самій Січі. Військовим загоном січового козацтва вважався курінь, який одночасно був адміністративно-господарською організацією. Козаки на території куреня займалися господарською працею, щоб створити провіант для свого війська. Керував куренем отаман. Його щорічно обирала курінна козацька рада. Січ конструювалася за куренем і від нього залежала.

Паланка була адміністративно-територіальною одиницею. До 1768 р їх було п'ять, потім кількість збільшилася до восьми. Для управління паланкою створювалося окреме територіальне керівництво. Уся територія Війська була поділена на паланки. Кількість цих паланок часто змінювалася. У 70-х рр. XVIII ст. дослідники нараховують три паланки на Правобережжі та п'ять паланок на Лівобережжі. Очолював ці козацькі паланки полковник, на території яких козаки провадили свої господарства та організовували різні промисли. Одружені козаки зі своїми сім'ями мешкали по зимівниках і хуторах. Загальна військова рада була найвищим адміністративним і судовим органом. У роботі ради могли брати участь всі козаки: це було їхнім обов'язком і правом висловити власну думку. Ці ради могли скликатися позапланово у крайній необхідності, оскільки планово відбувалися тричі на рік і були пов'язані із найбільшими християнськими святами (Покрови, Різдва,

Великодня). Ці збори відбувалися на січовому майдані. На раді розглядалися питання внутрішньої і зовнішньої політики, війни і миру, розподілу земель і угідь, проводилися вибори отамана й військової старшини. Організаційно січова рада складалася з малого (старшинського) кола і великого кола рядових козаків, причому перевага у вирішенні питань віддавалась останньому. Кожен мав рівне право голосу. Підрахунку голосів не існувало, на око або на слух визначалася думка більшості присутніх. Зрозуміло, що внаслідок відсутності регламентних процедур такий широкий за складом орган не міг належно організувати обговорення та вирішення питань.

Інколи відбувалися старшинські ради (сходки), де козаки розглядали локальні господарські, адміністративні та військові справи. Також на цих радах проводилися вибори курінної та паланкової старшини.

Козацька старшина – військовий та адміністративний керівний склад Запорозької Січі, до складу якого входили кошовий отаман, військовий суддя, військовий писар, військовий осавул. До їхньої компетенції належало вирішення господарських, судових, адміністративних, військових та духовних питань. Старшина нищого рівня долучалася до реалізації на практиці прийнятих рішень.

Низове запорізьке козацтво перебувало під управою кошового отамана. До його компетенції належали вища військова, адміністративна, судова та духовна влада. Під час військових походів отаман отримував не обмежену владу: міг призначати смертну кару для порушників військової дисципліни. У час без воєн керував всією Січчю: затверджував обрану козацьку старшину, розділяв прибутки, був верховним суддею, розглядав військові питання, визначав внутрішню та зовнішню політику тощо.

На період відсутності кошового отамана призначався його заступник. Для розгляду поточних справ отаман скликав старшинську раду. Зокрема на цій раді вирішувалися фінансові та майнові питання. Кошовому отаману підпорядковувалися курінні отамани,

які користувалися значним авторитетом серед козацтва окремо взятого куреня.

У 1775 р. Катерина II ліквідувала Запорозьку Січ і її територія була приєднана до Новоросійської губернії, а верхівка козацької старшини була репресована.

Таким чином, огляд організації козацького самоврядування і судочинства дає підстави стверджувати, що Запорозька Січ була однією із форм продовження української державотворчої традиції. Це була своєрідна військова держава, яка базувалася на демократичних принципах організації державної влади, мала власне судочинство із використанням козацького права.

Питання для самоконтролю

1. Як змінювався адміністративний статус українських земель у ВКЛ?
2. Які відмінності в організації Руського Королівства та Руського воєводства?
3. Які українські землі та на яких умовах увійшли до Речі Посполитої?
4. Чому Запорозьку Січ називають християнською демократичною республікою?

Література

1. Бойко І. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349–1569 рр.) : монографія. Львів : В-во ЛНУ, 2009. 628 с.
2. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі : Від найдавніших часів до наших днів / наук. ред. Л. Зашкільняк ; Львівський національний університет імені Івана Франка; Інститут історичних досліджень ; Центр історичної полоністики. Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. 752 с.
3. Історія українського козацтва : нариси : у 2-х т. / ред. кол.: В.А. Смолій (відп. ред.). Вид. 2-е. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2011.

4. Україна і Литва в XIV–XVI століттях. Політико-правові та соціально-економічні аспекти / відп. ред. Смолій В.А. ; авт. кол.: Берковський В.Г., Блануца А.В., Ващук Д.П., Гурбик А.О., Черкас Б.В. Луцьк : ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011. 256 с.

5. Черкас Б. Політико-адміністративний устрій Великого князівства Литовського й українських васальних князівств. *Історія державної служби в Україні*. Київ, 2009. Т. 1.

6. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Вид. 2-е. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2006. 295 с.

УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА

План

1. Причини, характер, завдання та основні етапи Української національної революції XVII ст. Державницька програма Б. Хмельницького.

2. Формування української держави, її політична форма. Відносини між владою і суспільством.

3. Зовнішня політика Б. Хмельницького. Українсько-московська угода 1654 р. та початок нормативно-правового закріплення стратегії Московської держави щодо українських земель.

4. Зміцнення Української держави за гетьманування І. Мазепи. Український авторитаризм vs російський абсолютизм.

5. Політичне становище Гетьманщини після антимосковського виступу І. Мазепи. Ліквідація царизмом козацької держави.

1. Причини, характер, завдання та основні етапи Української національної революції XVII ст. Державницька програма Богдана Хмельницького. На кінець 40-х рр. XVII ст. українські землі у складі Речі Посполитої перетворилися на вузол суперечностей, який можна було розрубати лише політичним рішенням. Після укладення Люблінської унії 1569 р. між Польщею і Литвою, розпочався процес колонізації українських земель польською шляхтою. Причому польська еліта намагалася довести, що віддавна вони належали Польщі, на деякий час були від неї відірвані, а тепер поверталися до лона матері-вітчизни. Тобто, український народ намагалися позбавити не тільки власної історії, а й самостійного державного розвитку у майбутньому, бо територія його проживання проголошувалася історичними польськими землями. Після перетворення козацтва в окремий суспільний стан, воно починає, особливо в 1620–1630-х рр., набувати функцій «носія української державності», тобто, виступає на захист природних прав і свобод

української спільноти й закладає основу формування державної ідеї на зразок автономного статусу південної частини тогочасної України.

Колоніальна політика польської влади набула виразних рис у соціально-економічній та національно-духовній сферах. Так, представникам православного населення чинилися усілякі перешкоди при вступі до цехів, у заняттях ремеслами і промислами, торгівлею, послідовно проводився курс на усунення їх від участі в міському самоуправлінні. Тобто, український народ позбавляли права користуватися надбаннями у виробничому, суспільному й духовному житті, змушували його до сільського способу життя, що неминуче вело до перетворення його на «селянську націю». Несправедливою була політика польсько-литовської держави у сфері мови, освіти та релігії. На думку канадського вченого Франка Сисина, якби «не повстання Хмельницького, то окрема руська ідентичність та культура були б приречені на повільну, але неминучу ерозію і дезінтеграцію в Польському королівстві» [4, с. 77].

Козацька революція, що розпочалася 1648 р. і тривала до 1676 р., була за характером національно-визвольною, релігійною та соціальною. Її найголовніші завдання полягали у тому, щоб вибороти незалежну, соборну державу і знищити панівну неефективну модель аграрних відносин й утвердити нову, в основі якої лежала б дрібна приватна власність на землю (фермерського типу) [5, с. 93]. Серед соціальних верств найважливішу роль у революції відігравало козацтво. Поряд з ним активну участь у революційних подіях взяло селянство, міщанство, православне духовенство та частина української шляхти. Серед істориків немає єдиної думки щодо періодизації революції. Найчастіше виділяють такі її етапи: перший (лютий 1648 – серпень 1657) – найбільше піднесення національно-визвольних змагань та соціальної боротьби; другий (вересень 1657 – червень 1663) – громадянська війна, що призвела до поділу козацької України на два гетьманства; третій (червень 1663 – вересень 1676) – боротьба за возз'єднання Української держави [5, с. 94–95].

У вирі революційних подій Великий гетьман обмірковував план будівництва Української козацької держави, в основі якої мав лежати принцип української соборності й тим самим на практиці прагнув поєднати ідею давньої княжої Русі з новою ідеєю незалежної Козацької держави. Як стверджують сучасні дослідники В. Смолій та В. Степанков, уже в лютому 1649 р., під час переговорів з королівськими комісарами володар булави, по-перше, чітко задекларував головну мету своєї діяльності – реалізувати право українського народу на створення власної держави в етнічних межах його проживання [4, с. 84]. По-друге, Б. Хмельницький бачив новопосталу козацьку державу незалежною від влади Корони Польської. Перебуваючи в Чигирині з дипломатичною місією (березень 1649 р.) московський боярин Г. Унковський у своїх записках зафіксував, що польських комісарів відправили з Переяслава, бо «гетьман і Військо Запорозьке і вся Русь Київська під владою польського короля і панів бути не хочуть» [5, с. 122]. У жовтні 1652 р. польський розвідник ксьондз С. Шитницький повідомляв коронного канцлера С. Корицінського що, «задум має Хмельницький абсолютно й незалежно від жодного монарха панувати». По-третє, Великий гетьман сформулював положення про соборність Української держави. Як свідчив член польського посольства, львівський підкоморій В. М'яковський, Б. Хмельницький неодноразово наголошував на намірі «відірвати від ляхів всю Русь і Україну». По-четверте, український керманич розглядав утворену державу спадкоємицею Київської Русі, засвідчуючи у такий спосіб тяглість розвитку нації, відновлення нею процесу державотворення, перерваного експансією сусідніх держав. Так, у квітні 1649 р. гетьман, підкреслюючи спадкоємність новоутвореної козацької держави від Київської Русі, говорив царському послу Г. Унковському, що хоче, щоб поляки «уступили б мені і Війську Запорозькому всю Білу Русь по тим кордонам, як володіли благочестиві великі князі». По-п'яте, до кінця життя гетьман Хмельницький все більше схилявся до утвердження та міжнародної легітимації новоствореної Української держави через заснування

власної династії. По суті, він відродив ідею українського монархізму, носієм якої фактично він виступав. Так, 22 лютого 1649 р. Б. Хмельницький прямо заявив польським послам: «...правда то есть, жем лихий і малий чоловік, але мі то Бог дав, жем есть єдиновладцем і самодержцем руським». Трохи пізніше, у квітні 1649 р. Хмельницький повторює думку про свій володарський статус і перед царським послом Г. Унковським: «волею Божою... мені велено над Військом Запорозьким і над Білою Руссю у війні цій начальником бути». В останні роки урядування Хмельницького тенденція до становлення в Україні монархічної форми правління лише посилювалась [2, с. 14–15].

2. Формування української держави, її політична форма Відносини між владою і суспільством. Уже з літа 1648 р., тобто одразу після перших перемог козацького війська над польським, на українських землях розпочався державотворчий процес. В основних своїх рисах соціополітична структура і модель життєдіяльності Української козацької держави оформилися на середину 1650 р. Про її функціонування свідчили такі ознаки: по-перше, запровадження власного територіального поділу, по-друге, створення та діяльність органів публічної влади, по-третє, введення своєї податкової системи. За часів Хмельниччини територія Української держави простягалася майже на 200 тисяч квадратних кілометрів і охоплювала Лівобережжя, частину Правобережжя та Степу. На цих просторах проживали понад три млн осіб [1, с. 164]. В основі адміністративного поділу лежала структура козацького війська. Територія держави поділялася на полки та сотні, що давало змогу у надзвичайних ситуаціях згуртувати та мобілізувати народні маси на боротьбу. Кількість полків не була сталою: якщо 1649 р. їх налічувалося 16, то 1650 р. – вже 20 [1, с. 164]. Територіально-адміністративний поділ був зорієнтований на систему органів влади, що фактично дублювала модель управління Запорозької Січі. Формально основним державним інститутом була Військова (Генеральна) рада, яка розв'язувала військові, політичні, господарські, правові та інші питання. Однак вона не була постійно діючою.

Б. Хмельницький, з метою централізації управління, частіше скликав старшинську раду, до якої незабаром перейшла вся повнота влади в державі. Гетьман був главою і правителем України. Він очолював уряд і державну адміністрацію, був головнокомандуючим, скликав ради, відав фінансами, керував зовнішньою політикою, мав право видавати загальнообов'язкові для всіх нормативні акти – універсали [6, с. 26]. У системі органів публічної влади можна виділити три рівні – генеральний, полковий і сотенний. Реальна вища влада в державі належала уряду – Генеральній канцелярії, до якої входили гетьман та генеральна старшина. На місцях управляли полкові та сотенні уряди. У великих містах управління здійснювалося магістратами, в малих, але привілейованих – отаманами, в селах – старостами. Фінансову сферу держави гетьман спочатку контролював особисто, а з 1654 р. було введено посаду гетьманського підскарбія, який контролював прибутки та видатки військової скарбниці. Поповнення державної скарбниці здійснювали із чотирьох основних джерел: земельного фонду, з прикордонного торгового мита, доходів від промислів, торгівлі та податків [6, с. 27–30].

Важливою ознакою Української держави була армія. Вона сформувалася і зросла на організаційних принципах Запорозької Січі, її ядро становило реєстрове та запорозьке козацтво, навколо якого об'єдналося повстале («покозачене») селянство та міське населення. Армія формувалася із добровольців і у вирішальні моменти національно-визвольних змагань її чисельність сягала 10 – 150, а під час Зборівської кампанії 300 тис. осіб. Гетьман мав намір утворити 50-тисячне регулярне військо, яке б утримувалося на бюджетні коштами. Він ініціював створення козацької кінноти та артилерії як родів військ, збагатив фортифікаційне мистецтво, уміло застосовував такий популярний серед козаків бойовий порядок, як табір [1, с. 165].

Соціально-економічна політика Б. Хмельницького була спрямована для досягнення кінцевої мети боротьби – створення незалежної Української козацької держави. На звільнених від польської

шляхти землях доволі помітним був процес ліквідації великого феодального землеволодіння, фільварково-панщинної системи господарювання та кріпацтва й утвердження козацько-селянської власності на землю. На земельну політику гетьмана великий вплив мала полкова і сотенна старшина, яка сама прагнула стати великим землевласником. Проте гетьман проводив зважену соціальну політику, тому намагався притлумити нові соціальні конфлікти і гальмував зростання великого землеволодіння нової козацької еліти. Гетьмансько-старшинська адміністрація визнала селянське право вільно розпоряджатися землею. В одному з гетьманських універсалів 1651 р. з цього приводу писалося так: «...вольно кожному своє добро яко власное дати, дарувати й легковать, кому хочети» [5, с. 145]. Селяни зберігали особисту свободу, тому могли будь-коли піти з помістя земельного власника. Тодішні поземельні відносини заклали основу для розвитку нового типу господарства – фермерства. Отож, в середині XVII ст. з'явилися ознаки радикальних змін у відносинах власності та системі господарювання Української козацької держави. Зокрема, економічна і соціальна політика Б. Хмельницького привела до того, що основною формою господарювання в Україні стало вільне дрібне землеволодіння. Саме у цьому сенсі між козаками і селянами не існувало істотної економічної різниці. І ті, й інші були дрібними землевласниками, жили завдяки власній праці. Селянсько-козацьке дрібне землеволодіння стало в Козацькій Україні основним.

3. Зовнішня політика Б. Хмельницького. Українсько-московська угода 1654 р. та початок нормативно-правового закріплення стратегії Московської держави щодо українських земель. Українська козацька держава стрімко увірвалася на міжнародну арену, свідченням чого є численні дипломатичні зв'язки з Московською державою, Туреччиною, Кримським ханством, Молдовою, Валахією, Семигородом, Швецією та іншими державами. Першою дипломатичною перемогою гетьманського уряду був союз з кримськими татарами, який, однак, виявився ненадійним. Гетьманській державі з власним адміністративним устроєм та держав-

ним апаратом потрібен був монарх, який зміг би забезпечити новосформованому суспільству законність і захист. Таким покровителем і захисником міг стати турецький султан. Це було непоганою альтернативою – оскільки прямого сусідства з Гетьманщиною не було, значить відкрито втручатися у внутрішні справи держави було неможливо, а авторитет турецького султана вплинув би на бажання поляків завоювати українські землі. Тож улітку 1650 р. Б. Хмельницький погодився прийняти турецьку протекцію, а вже наприкінці того ж року султан взяв його «під крила і протекцію неосязної Порти» [5, с. 145]. Тепер рішення гетьманського уряду мала схвалити старшинська або загальна козацька рада. На жаль, серед козацької старшини значно популярнішим кандидатом на роль протектора був єдиновірний московський цар. Б. Хмельницький просив про допомогу в ім'я православної віри ще на початку повстання, але навчений недавньою війною з Польщею, в якій московити зазнали величезних втрат, цар вирішив почекати, доки сторони виснажаться. Зволікання царського уряду тривало би й далі, але погроза Хмельницького перейти під турецький протекторат примусила його активно діяти. 1 жовтня 1653 р. у Москві скликано Земський собор – зібрання бояр, представників дворянства, духовенства, купецтва та інших верств населення Московського царства, на якому була прийнята ухвала про прийняття царем Олексієм Михайловичем під свою зверхність гетьмана Б. Хмельницького з Військом Запорозьким, а також оголошення війни польському королю Яну II Казимиру Ваза й Речі Посполитій. [6, с. 150].

8 (18) січня 1654 р. у Переяславі відбулася козацька (а не «всенародна») рада, в якій взяли участь представники козацтва Київського, Чернігівського та Брацлавського полків, а також жителі Переяслава (всього 300 осіб). Не було представників від селян, міщан (крім Переяслава) та духовенства. Під час публічної церемонії гетьман і козацька старшина присяглися на тім, «щоб бути їм із землею і городами під царською великою рукою невідступно». Після оголошення царської грамоти гетьманом, старшина та послы

пішли до Успенського собору, де духовенство мало привести їх до присяги. Однак Б. Хмельницький зажадав, щоб посли першими принесли присягу від імені царя, що мало б забезпечити Україні збереження її прав, а також було б ствердженням союзу між обома державами. Керівник посольства Василь Бутурлін рішуче відмовився скласти присягу, запевнивши, що цар охоронятиме всі права України. Жодного письмового договору в Переяславі укладено не було. Після тривалої наради і беручи до уваги слова Бутурліна, які гетьман і старшина трактували як рівнозначні клятві царя, українська сторона склала присягу. Всього у день Переяславської ради присягнули 284 особи. Від імені царя Б. Хмельницькому було вручено грамоту та знаки гетьманської влади [5, с. 181].

Після Переяславської ради уряд Козацької держави розробив проєкт договору з Московією – «Прохання» з 23 статей, з якими у березні 1654 р. посольство на чолі з генеральним суддею Самійлом Богдановичем-Зарудним та переяславським полковником Павлом Тетерею прибуло до Москви. Як з'ясував дослідник доби козацтва Ю. Мицик, особливістю українсько-московського договору було те, що він складав групу документів від кожного зі станів – ніби окремі угоди від духівництва, міщанства, козаків [6, с. 151]. Унаслідок тижневих переговорів проєкт договору з козаками дещо змінили, узгодили 17 статей, а з шести, дуже важливих, узгодження відклали на пізніше. Згідно з «Березневими статтями» (так називають узгоджені 17 статей), гетьмана і старшину козаки мали обирати на раді; українська адміністрація та суд залишалися самостійними й не підпорядковувалися Москві; збирання податків покладалося на український Військовий скарб; кількість козацького війська встановлювалася у 60 тис. осіб; українське міщанство мало зберегти всі свої права і вольності, які були їм дані ще литовськими князями і польськими королями [6, с. 151].

Номінальна васальна залежність Війська Запорозького від московського монарха, закріплена де-юре Переяславсько-московською угодою, у договорах 1663 р. і 1665 р. отримала формальний характер і на практиці призвела до обмеження українського сувере-

нітету. Так, Батуринські статті 1663 р., укладені гетьманом Іваном Брюховецьким з Московією, передбачали: утримувати коштом місцевого населення московське військо; довести до ладу козацький реєстр, визначений попередніми договорами; заборонити українським торговцям вивозити хліб на продаж у Правобережну Україну, а також заборонити їм вивозити горілку й тютюн у московські міста, щоб не порушувалася державна горілчана й тютюнова монополія на Московії тощо [6, с. 175].

Згідно з Московськими статтями 1665 р., до рук царських воєвод переходило безпосереднє управління військово-адміністративним і фінансово-господарським життям України. Зросла військова присутність Московії на українських землях. По суті, можна говорити про військову окупацію Лівобережної Гетьманщини. Військові залоги стояли у Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині, Полтаві, Остері та ін. (всього у 17 містах); їх утримання покладалося на місцеве населення. Крім того, московські військові гарнізони вводилися на територію Вольностей Війська Запорозького Низового. Збирання податків з українського населення (за винятком козацького стану) здійснювали представники царської адміністрації, що понаїжджали в Україну. Зібрані кошти відправляли до царської скарбниці. Українська православна церква (Київська митрополія) мала бути підпорядкована московському патріархатові [4, с. 104].

Тенденція до обмеження суверенітету Української козацької держави збереглася і в наступні роки. Так, Глухівські статті (1669) позбавляли Гетьманщину права на зовнішньо-політичну діяльність, а обраний гетьман міг бути позбавлений влади лише за дозволом царського уряду, як це раніше було зафіксовано Переяславськими статтями 1659 р. Звужували автономію Гетьманщини і Конотопські статті (1672), зокрема обмежували гетьманську владу на користь старшинської олігархії [5, с. 303, 321].

4. Зміцнення Української держави за гетьманування І. Мазепи. Український авторитаризм vs російський абсолютизм. Політико-правове становище Української козацької держави погіршилося і в результаті укладення Коломацьких статей (1687) між

новообраним гетьманом І. Мазепою та Московською державою. Так, обмежувалися права українського регіментаря розпоряджатися землями, заборонялося скасовувати дію будь-яких правових актів московського уряду в Україні, перевибори на булаву дозволялося проводити тільки з дозволу царя. Коломацькі статті скасовували право посланців гетьмана бути присутніми на переговорах із Польщею, заперечували державний характер гетьманської влади й державний статус Гетьманщини. Заборонялося також підтримувати дипломатичні відносини з іншими країнами. Вперше в історії відносин із Московією містився наказ гетьману та козацькій старшині зближувати українців з московитами шляхом шлюбів, тобто йшлося про ліквідацію національної окремішності українців [9, с. 131–135].

Коломацькі статті були укладені під тиском царського міністра, князя Василя Голіцина, який був прихильником зведення до мінімуму автономії Гетьманщини та перетворення гетьмана на послухне знаряддя московського уряду. У 1689 р. під час поїздки до Москви І. Мазепа став свідком Наришкінського палацового перевороту, в результаті якого до влади прийшов Петро І. Підтримавши Петра, гетьман домігся заміни обтяжливих для Гетьманщини умов Коломацьких статей. Передовсім Московські статті (1689) передбачали відновлення оренд, введених за гетьманування І. Самойловича та скасованих 22-ю Коломацькою статтею. Оренди давали змогу наповнювати гетьманський бюджет, не бути фінансово залежним від Москви, а відтак, гарантувати реальну автономію Гетьманщини. До того ж, гетьман добився дуже важливого для зміцнення державної влади пункту – проведення огляду й перепису всіх козаків. Це підкріплювало положення 3-ї Коломацької статті, яка передбачала 30-тисячний козацький реєстр. Проблема перепису козаків була дуже важливою ще з часів гетьманування Б. Хмельницького, коли масове «показачення» сільського люду призвело до соціальної нестабільності та спричинило початок громадянської війни. Українсько-московський договір 1689 р. також дозволяв І. Мазепі упорядкувати винокуріння, що було однією з найпри-

бутковіших статей державного бюджету. Гетьман потурбувався й про те, щоб посилити власну владу, зробивши її верховною не тільки над старшиною, а й над московськими воєводами. Так, 10-та стаття передбачала виняткове право гетьмана наділяти представників старшини чи шляхти земельними володіннями та іншою власністю за несення державної служби.

Водночас початок гетьманування І. Мазепи засвідчив його відданість давнім демократичним традиціям. Отримавши булаву, він звернувся до старшого й молодшого товариства з пропозицією утримувати на Лівобережній Україні спокій. У багатьох полках відроджується ритуал виборності полковників. У правовому полі Гетьманщини 1687–1708 рр. активізувалася традиційна демократична інституція старшинської ради, але водночас позиція гетьмана у вирішенні державних справ домінувала. І. Мазепа де силою волі, де диктатом, де авторитетом посади встановив тотальний вплив на українське суспільство. Гетьман був переконаний в слушності таких дій, адже йшлося не про особисте, а про майбутнє України.

Агресивний натиск російського абсолютизму великою мірою нейтралізувався в Україні посиленням влади гетьманату, авторитарністю її лідера. Авторитарна ідеологія як орієнтир гетьмана в реальному житті Гетьманщини, проявляючись переважно в жорстких методах керівництва, доборі й розстановці кадрів, вимушено конфліктно співіснувала з традицією звичаєвого права автономії. Неслухняне, бунтуюче Запорозжя, свавільний, але популярний, козацький ватажок С. Палій не гармоніювали з державницькою доктриною абсолютизму. Гетьманський уряд, на думку керманіча України, в разі його смерті мав перейти гідній кандидатурі, яку «захочуть з-поміж себе обрати». Тобто, вільна Гетьманщина – це насамперед держава, де обирають гетьмана. У тексті присяги, даної війську, І. Мазепа, як згадували його соратники, клявся «воювати з москалями так довго, доки не визволиться наша малоросійська отчизна й запорозьке військо від деспотичного московського ярма й наші закони та свободи з побільшенням не повернуться до давнього стану».

Авторитарний метод правління, яким послуговувався гетьман, терпіло, але не схвалювало найближче оточення. «Пакти Конституції законів та вольностей Війська Запорозького» (або т. зв. Конституція Пилипа Орлика), ухвалені 10 травня 1710 р. у Бендерах при обранні нового гетьмана, – своєрідна старшинська альтернатива попередній практиці абсолютизму. Хоча автори законодавчого документа з пошаною ставилися до І. Мазепи й називали роки його правління «днями ... видатного гетьманату».

У Московії на початку XVIII ст. відбувалася зміна форм абсолютизму в бік їх уніфікації, зміцнення. В адміністративні та військові реформи Петра I не вписувався козацький устрій Гетьманщини. Існував таємний проєкт царя, спрямований на знищення козаччини та колонізування України. Це підтверджувалося у 1706–1707 рр. проханням найближчого сподвижника монарха О. Меншикова стати чернігівським князем, підпорядкуванням 1706 р. йому козацьких військ на чолі з гетьманом, несподіваними указами Петра I про перетворення окремих гетьманських полків на регулярні драгунські полки. Явний наступ російського абсолютизму на автономні інституції Гетьманщини був зірваний військовою акцією шведського короля Карла XII, переходом І. Мазепи на бік шведів. Як вважає сучасний дослідник Сергій Павленко, український абсолютизм став на перешкоді абсолютизму російському. Перший не міг виграти через свою підпорядкованість, але на тому етапі історичного розвитку він мав позитивне значення для України.

5. Політичне становище Гетьманщини після антимосковського виступу І. Мазепи. Ліквідація царизмом козацької держави. У ході Великої північної війни назріло питання про відокремлення України від Москви, а гетьманові судилося взяти на себе важку відповідальність за доленосне рішення про розрив із царем. Наслідок, як відомо, був драматичним. У багаті події червневі дні 1709 р. на полі Полтавської битви було поховано мрії про незалежність України, а військова могутність Швеції – держави, в якої шукав підмоги Мазепа, – була істотно підірвана.

Полтавська перемога Московії розв'язала руки Петрові І щодо України. Країна, спустошена війною, епідемією чуми, стала територією московської військової окупації. Московське царство не тільки тримало тут постійно своє військо (10 драгунських полків), коштом місцевого населення, але щораз більше втручалось у внутрішні справи України, які перед тим належали до компетенції гетьманського уряду. Козацьке військо було передане під командування московських генералів, а гетьманська артилерія, насамперед із Коропа, – вивезена до Московії. У Глухові, куди була перенесена столиця Гетьманщини (1709), московський резидент (спершу А. Ізмайлов, а потім А. Вініус і Ф. Протасьєв) наглядав за діяльністю гетьмана, який мусив радитися з ним у всіх справах. За царем не тільки залишилося виключне право призначати генеральну старшину й полковників (інколи навіть сотників), але й наставляти на ці уряди іноземців: московитів, молдован, сербів [1, с. 187]. За наказом царя 6 листопада 1708 р. у Глухові було обрано гетьманом Івана Скоропадського, однак запропонована українською стороною нова угода (Решетилівські статті 1709 р.) була схвалена із значними змінами (Вирішальний указ Петра І на статті Івана Скоропадського) і мала суто формальний характер. Українсько-московські відносини з цього часу перейшли у фазу поступової ліквідації гетьманської автономії та українських вольностей.

Для контролю за діяльністю українського гетьмана, підпорядкування його загальноросійській системі управління у травні 1722 р. за наказом Петра І замість Малоросійського приказу (розміщувався у Москві) створено Малоросійську колегію з осідком у Глухові. Колегія складалася з президента Степана Вельямінова та шести московських офіцерів, які перебували в Україні. У цивільних справах підпорядковувалася Сенату – вищому державному органу Російської імперії, а у військових – головнокомандуючому окупаційними військами в Україні. Колегія була найвищою установою в Україні. Гетьман мав лише дорадчий голос. Невдовзі І. Скоропадський помер [3, с. 30–33; 4, с. 117].

Спротив діяльності Малоросійської колегії чинив наказний (тимчасовий) гетьман Павло Полуботок. За його ініціативи влітку 1723 р. над р. Коломак було складено два звернення козацької старшини до російського імператора Петра I (т. зв. Коломацькі чолобитні), в яких містилося настійливе прохання відновити державні права України, ліквідувати Малоросійську колегію й дозволити обрати нового гетьмана України. У відповідь на Коломацькі чолобитні оскаженілий Петро I наказав заарештувати й ув'язнити в Петропавловській фортеці П. Полуботка, Д. Апостола, Я. Лизогуба та цілу низку інших старшин, які були найактивнішими авторами петицій [3, с. 30–33; 4, с. 117].

У 1727 р. Малоросійську колегію було ліквідовано й відновлено владу гетьмана. На початку жовтня 1727 р. старшинська рада обрала своїм керманичем Данила Апостола. Гетьман одразу взявся за проведення адміністративних і соціально-економічних реформ, які до певної міри упорядковували державне життя Лівобережної Гетьманщини. Так, у 1729–1731 рр. було проведено т. зв. «Генеральне слідство про маєтності». У результаті здійснення інспекції було повернуто в державне користування рангові (державні) землі, захоплені раніше в приватне володіння. Д. Апостол продовжував утілювати судову реформу, розпочату П. Полуботком. Зокрема, в 1730 р. видав «Інструкцію українським судам», де встановлювався порядок апеляції у судових справах. Незважаючи на опір російського уряду, було відновлено право гетьмана призначати Генеральну Військову Канцелярію та полковників. Було проведено реорганізацію фінансової системи України, вперше встановлено точний бюджет державних видатків. У відповідь на чолобитну російському царю Петру II з проханням розширити автономію Гетьманщини, Д. Апостол отримав від нього «Рішительні пункти», що обмежували козацьке самоврядування. Гетьман керував країною під наглядом представника царського уряду [3, с. 48–51].

Після смерті Д. Апостола у 1734 р. російська імператриця Анна Іоанівна запровадила в Україні нову державну інституцію – Правління гетьманського уряду (1734–1750). Фактично це була видозмі-

нена Малоросійська колегія. Новий орган був найвищою апеляційною інстанцією Гетьманщини та безпосередньо підпорядковувався Сенату через спеціально утворену указом від 1 (12) лютого 1734 р. Канцелярію малоросійських справ. З 1749 р. Правління перейшло у відання Колегії іноземних справ.

У 1750 р. було дозволено вибори гетьмана. Ним став К. Розумовський. Новий володар булави намагався перебудувати Гетьманщину за європейським зразком. У процесі цієї перебудови виявилися дві політичні течії серед вищої козацької старшини. Одна з них, консервативна, намагалася, зберігаючи традиційний козацький устрій Гетьманщини, наблизити його до шляхетського ладу Речі Посполитої. За гетьманування К. Розумовського Гетьманщину було поділено на повіти, запроваджено систему шляхетських судів – земських, гродських і підкоморських, війтівські посади у великих містах передано до козацької старшини. Старшина здобула політичні права, тому частіше брала участь у старшинських з'їздах, «зібраннях», а згодом (1763–1764) у «Генеральному зібранні» в Глухові для обговорення важливіших справ і проєктів державних реформ. Термін «шляхетство» став офіційною назвою козацької старшини. Одночасно йшов процес обмеження прав посполитих. Крім того, Розумовський вів доволі самостійну економічну політику, сам встановлював митні збори й не посилав звіту в Петербург. Він почав реформувати армію, вводити однострій (сині мундири) у полки [1, с. 189; 3, с. 53–54].

Друга політична течія, до якої належали представники молодшої старшинської інтелігенції, що здобували високу освіту в Західній Європі, шукала зразків для державної перебудови своєї країни на Заході й воліла встановити в Україні (в дусі освіченого абсолютизму) гетьманську монархію, спадкову в роді Розумовських, але з наданням їй певних конституційних форм парламентарного типу («Генеральні зібрання»). Ця течія набрала більшого впливу на початку 1760-х рр., коли зробила спробу висунути свої домагання не лише в Україні, але й перед російським урядом. Катерина II, яка проводила жорстку централізаторську політику, скористалася з

петиції про спадкове гетьманство в роді Розумовських, і 1764 р. примусила К. Розумовського зректися з гетьманства. Інститут гетьманства було скасовано, але інші державні інституції Гетьманщини продовжували функціонувати – аж до початку 1780-х рр. [1, с. 190; 3, с. 55–56].

Питання для самоконтролю

1. З'ясуйте причини Української національної революції 1648–1676 рр.
2. Покажіть еволюцію поглядів Б. Хмельницького на Українську державу.
3. Охарактеризуйте правову форму та політичний зміст українсько-московської угоди 1654 р.
4. Проаналізуйте процес розбудови політичних інститутів Козацької держави за гетьманування Б. Хмельницького.
5. Проаналізуйте внутрішню політику І. Мазепи.
6. Чи виправданою була централізація влади в руках гетьмана Мазепи?
7. Покажіть основні напрямки політики гетьмана Данила Апостола.
8. Дайте оцінку реформаторської діяльності гетьмана К. Розумовського.

Література

1. Бойко О.Д. Історія України : навч. посіб. 3-тє вид. виправл., доповн. Київ : Академвидав, 2010. 688 с.
2. Бульвінський А.Г. Витоки української державної ідеї. *Історико-політичні студії*. 2013. № 1. С. 10–19.
3. Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. Київ : Альтернативи, 1999. 304 с. (Серія: «Україна крізь віки: у 15-ти т.». Т. 8).
4. Історія України / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін. / під ред. В.А. Смолія. Київ : Вид. дім «Альтернативи», 1997. 416 с.

5. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ : Вид. дім «Альтернативи», 1999. 352 с. (Серія: «Україна крізь віки: у 15-ти т.». Т. 7).

6. Смолій В., Степанков В. Український політичний проект XVII ст.: становлення національного інституту влади / НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2014. 194 с.

7. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. 2-е доповнене видання. Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. 464 с.

НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

План

1. Українські землі у складі Російської імперії (1 пол. ХІХ ст.).
2. Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії (кн. ХVІІІ – 1 пол. ХІХ ст.).
3. Наддніпрянська Україна під владою Романових (2 пол. ХІХ – поч. ХХ ст.).
4. Західноукраїнські землі у складі імперії Габсбургів (2 пол. ХІХ – поч. ХХ ст.).

1. Українські землі у складі Російської імперії (1 пол. ХІХ ст.). Про цей період в історії України ми говоримо як про бездержавний. У результаті поділів Польщі протягом 70–90-х рр. ХVІІІ ст. українські землі опинилися у складі Російської та Австрійської імперій та залишалися там аж до їх руйнації у ході Першої світової війни. Проте саме у ХІХ ст. розпочалися процеси українського національного відродження, з'явилися та зміцніли ідеї самостійництва, що згодом, стали основою боротьби за незалежність.

Ще у 179 р. українські землі у складі Російської імперії було поділено на губернії, що у наступні десятиліття об'єднали у генерал-губернаторства – Малоросійське на Лівобережжі (Чернігівська, Полтавська і Слобідсько-Українська (Харківська) губернії), Київське (Київська, Волинська та Подільська губернії) на Правобережжі та Новоросійсько-Бесарабське (Катеринославська, Таврійська та Миколаївська губернії). Губернії поділялися на повіти під керівництвом капітан-ісправників, а повіти – на стани (контрольовані поліцейськими приставами). Губернатори уповноважувалися здійснювати цивільне та військове адміністрування і при-

значалися царем. У своїй діяльності вони спиралися на дворянські збори, що були представницьким органом.

Українські терени залишалися аграрним краєм, де у цей період 75 % землі належало поміщикам, а 60 % населення були кріпаками. Проте ситуація змінювалася, оскільки феодално-кріпосницька система доволі динамічно трансформувалася у буржуазно-капіталістичну. Це відбувалося через технічний переворот у промисловості, завдяки якому мануфактурне виробництво ставало фабрично-заводським. Все це розтягнулося в часі, адже розпочавшись у 30-х рр. завершилося допіру у 90-х рр. XIX ст. Такі зміни тягли за собою й трансформацію соціальної структури суспільства, у якому все більш чисельними ставали робітники, промисловці й підприємці, інтелігенція. Зростала також і чисельність міст та кількість міських жителів, особливо коли йдеться про південь України.

З початком XIX ст. розпочалося й українське національне відродження, під яким ми розуміємо пробудження національної свідомості народу, позбавленого державності. Виокремлюють три стадії національного відродження. Перша – фольклорно-етнографічна, протягом якої збиралися наукові аргументи на користь існування окремої української нації. Друга – культурно-літературна, пов'язана з використанням української мови у створенні інтелектуальної продукції (від літератури і мовознавства до історії) та розширенням національної свідомості. Третя стадія – політична, коли з'являються різноманітні організації, розпочинається боротьба нації за своє звільнення і цей рух стає масовим. Початки національного відродження в Україні були тісно пов'язані з європейськими процесами, розпочатими Французькою революцією (1789), що її демократичні ідеї поширювалися в світ наприкінці XVIII – на початку XIX ст., зокрема і в ході наполеонівського походу на схід у 1812 р. Водночас наполеонівська загроза змусила царський уряд наважитися на створення «козацьких» полків, що сколихнуло в українському суспільстві спогади про славне козацьке минуле і дало початок спробам його інтелектуального осмислення.

У 20–30-х рр. ХІХ ст. на українських землях розгорнулися також і російський суспільно-політичний та польський національно-визвольний рухи. Після Наполеонівських воєн у Росії поширилися ідеї суспільно-політичних трансформацій імперії, що широко обговорювалися в масонських ложах – релігійно-етичних об'єднаннях, члени яких сповідували принципи взаємодопомоги, братерства і рівності. Діяльність масонських лож вилилася у створення в Україні таких таємних товариств, як «Малоросійське товариство», «Товариство визволення України», що врешті переросло у рух декабристів. У 1816 р. почали створювати перші декабристські організації, котрі у 1822 р. поділилися на товариства – «Північне» у Петербурзі та «Південне» – в Україні. «Південне товариство», очолюване П. Пестелем виступало за перетворення імперії на республіку шляхом військового перевороту, ліквідацію кріпацтва та облаштування суспільства на принципах рівності усіх громадян. Окрім того, у 1823 р. в Україні було створено «Товариство об'єднаних слов'ян» (брати А. та Н. Борисови), члени якого ратували за створення після падіння самодержавства федерації слов'ян. Після невдалої спроби перевороту у Петербурзі в грудні 1825 р. (в Україні – заворушень у Чернігівському полку) декабристський рух було придушено, а царський уряд пішов шляхом репресій.

Польський національно-визвольний руху в Україні активізувався з початком Варшавського повстання у 1830 р. Польський сейм звернувся до населення Правобережжя із закликом про підтримку повстання, який, проте, не був сприйнятий як українськими селянами, що перебували під тиском польських поміщиків, так і самими поміщиками, що побоювалися повторення гайдамаччини.

Український національний рух викристалізувався у створення Кирило-Мефодіївського братства (далі – КМБ) у 1846 р. Цьому передували пробудження на початку ХІХ ст. «козацького» самоусвідомлення дворянства, діяльність масонських лож та товариств, поширення західноєвропейських ідей про «народ як вище джерело влади». Це виявлялося в русі дворян-автономістів, спробі ство-

рення нових історичних наративів («Історії Русів», «Історії Мало-росії» М. Маркевича) розвиткові української мови та літератури.

До складу Кирило-Мефодіївського товариства, метою діяльності якого було утвердження національної демократичної української держави у конфедеративному слов'янському союзі, входили М. Костомаров, В. Білозерський, М. Гулак, П. Куліш, Т. Шевченко та низка представників дрібномаєтного дворянства.

Ідеї КМБ були викладені в «Статуті Слов'янського товариства святих Кирила і Мефодія» В. Білозерського та «Книзі буття українського народу» М. Костомарова. Цими документами визначалися основні програмні завдання КМБ: 1. Знищення кріпацтва та створення суспільства громадянської рівності 2. Політична автономія для України. 3. Створення конфедерації слов'янських народів (за прикладом Сполучених Штатів Америки) на умовах політичної рівності, столицею якої мав бути Київ. 4. Ліквідація царизму і впровадження республіканського ладу.

Це товариство припинило своє існування у 1847 р. через жорсткі репресії влади. Найбільші покарання випали на долю М. Гулака (3 роки ув'язнення та заслання) та Т. Шевченка (10 років солдатчини). Попри це, значення діяльності КМБ важко переоцінити, оскільки його діяльність трактують як першу спробу перейти від культурницького етапу національного звільнення українського народу до політичного.

2. Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії (кн. XVIII – 1 пол. XIX ст.). Українські терени – Східна Галичина та Північна Буковина – також увійшли до складу імперії Габсбургів наприкінці XVIII ст. у результаті поділів Польщі, отримавши назву Коронний край «Королівство Галичини і Лодомерії», а Закарпаття залишалося частиною Угорського королівства. Одразу ж після приєднання в Коронному краї розпочалися реформи Марії-Терезії, що були продовжені її сином Йосифом II. Це привело до деякої модернізації краю, сприяло піднесенню греко-католицької священницької спільноти – єдиної, що асоціювалася з русинами, як називали себе місцеві мешканці. Цьому якнайбільше сприяло створення

«Барбареуму» – вищого освітнього закладу для греко-католицьких священників, що спершу діяв у Відні, а згодом у Львові.

Національне відродження на західноукраїнських теренах розпочалося із Закарпаття (А. Бачинський) і через Галичину поширилося у Буковині. Розвивалося воно за сприяння австрійської влади та під культурним впливом Наддніпрянщини. Проте проходження трьох етапів національного відродження тут було дещо динамічнішим: перший (фольклорно-етнографічний) етап тривав протягом 10–30-х рр. XIX ст., другий (культурницький) – охопив кін. 30-х – 40-ві рр. XIX ст., третій (політичний) – розпочався з 1848 р.

У 1816 р. у Перемишлі довкола двох греко-католицьких священників М. Левицького та І. Снігурського сформувалося культурно-освітнє коло у складі І. Могильницького, І. Лаврівського, Й. Левицького та ін. Саме греко-католицькі священники очолили в Галичині місію відродження української мови та поширення народної освіти.

Наступний етап національного відродження пов'язаний з діяльністю «Руської трійці» – літературно-просвітницького об'єднання львівських студентів-семінаристів М. Шашкевича, І. Вагилевича й Я. Головацького (1833). Можливість висловлюватися та творити «живою» народною українською мовою, а не штучним «язичієм», була головним мотивом цього об'єднання. Відтак основним здобутком «Руської трійці» стало видання у 1837 р. україномовного альманаху «Русалка Дністрова». «Руська Трійця», члени якої отримали назву «галицькі будителі», заклала основи розвитку української літературної мови на Західноукраїнських теренах.

Третій етап національного відродження на Західноукраїнських землях пов'язаний з європейською революцією 1848 р., відомою як «Весна народів». Ці події безпосередньо торкнулися Австрійської імперії і зачепили усі її землі. Цей швидкий, стрибкоподібний перехід до політичного етапу національного відродження супроводжувався й різким піднесенням національної свідомості українців. Заворушення в імперії змусили тодішнього імператора 15 березня

1848 р. проголосити Конституцію, надати основні громадянські свободи, скасувати панщину. У Львові розпочалася боротьба поляків за власну незалежність, і це сколихнуло подібні рухи в українському середовищі. Було утворено першу українську політичну організацію – Головну руську раду (травень 1848 р.) та організовувалися загони Січових стрільців. До діяльності новоствореного австрійського парламенту було запрошено українців (10 % від загальної чисельності). Зорганізувався Собор руських учених, який вимагав уніфікації граматики української мови та запровадження її у школах. З'явилася навіть ідея вирішити питання польсько-українського протистояння в Галичині шляхом поділу краю на Східну (де домінували українці) й Західну (де більшість населення становили поляки) частини.

Попри те, що на початку листопада 1848 р. революція в Австрії була придушена, але такі основні її здобутки, як скасування панщини, впровадження парламентаризму, визнання окремішності українського народу (і його прав), врешті, злет української національної свідомості, стали підґрунтям для подальшої боротьби українського народу за національне визволення.

3. Наддніпрянська Україна під владою Романових (2 пол. XIX – поч. XX ст.). Поразка Росії у Кримській війні у 1856 р. різко оголила проблеми держави, найперше пов'язані з ігноруванням владою глибокої кризи поміщицько-кріпосної системи, що гальмувала розвиток. 19 лютого 1861 р. Маніфестом царя Олександра II було скасовано кріпацтво і розпочалася низка реформ, що торкнулася усіх сфер життя – від освіти до самоврядування. Їх впровадження спричинилося до переходу імперії від феодально-станового устрою до буржуазно-представницького, сприяло динамічному економічному розвитку країни, законодавчо означило базові громадянські права. Усе це дещо демократизувало суспільство та сприяло активізації національно-визвольного руху в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. Основним завданням цього руху була культурно-просвітницька діяльність, спрямована на творення й поширення національної свідомості серед простого

народу (створення недільних шкіл, написання україномовних підручників, видання книг, читання лекцій). Відтак його окреслюють як другий (культурницький) етап національного визволення. Основою цього руху стали громади – напівлегальні, позапартійні товариства української інтелігенції, що свідчили про національну окремішність українського народу та його право на самостійність. Першим таким об'єднанням була петербурзька громада, створена у 1859 р. (за участі В. Білозерського, М. Костомарова, Т. Шевченка та інших учасників КМБ). Їхнім друкованим органом став журнал «Основа» (1861–1862) Згодом громадівський рух поширився й на терени України, аж доки після вибуху чергового польського повстання у 1863 р. був придушений владою. Основним інструментом цього придушення став Валуєвський циркуляр, яким заборонялося книгодрукування українською мовою на підставі того, що її «ніколи не було, нема і не може бути». А в 1876 р. Емським указом було заборонено шкільне викладання українською мовою, книгодрукування та імпорт україномовної друкованої продукції, а також вводилася заборона вживання слова «Україна». Це змусило українських діячів – М. Драгоманова, М. Зібера, С. Подолинського, емігрувати до Європи.

На початку 70-х рр. XIX ст. з ініціативи В. Антоновича в Києві було утворено «Стару громаду», метою якої також була культурно-просвітницька діяльність. Згодом члени «Старої громади» гуртувалися довкола часопису «Київська старовина» (1882–1907). Громади проіснували аж до 90-х рр. XIX ст., виплекавши низку видатних діячів українського відродження.

Водночас в імперії Романових активізувалися й російський та польський національний рухи. Російський радикалізм, пов'язаний з іменем М. Чернишевського, був політичною течією спрямованою на демократизацію російського суспільства навіть шляхом збройної боротьби. Він зародився у 50–60-х рр. XIX ст. та оформився у вигляді революційного об'єднання «Земля і воля» (1861).

У 70–80-х рр. XIX ст. в Росії розпочали свою діяльність народники, що ставили за мету розбудову соціалістичного суспільства.

Своєю соціальною базою вони вважали селянство, а всі проблеми (в тому числі національні) сподівалися розв'язати в революційний спосіб. З 1878 р. народники радикалізувалися і перейшли до тактики політичного терору.

Польський національний рух того часу вилився у чергове повстання 1863–1864 рр. Як і попереднє Листопадове повстання 1830–1831 рр. воно було позбавлене масової підтримки та швидко придушене російською владою. Ще до польського повстання виокремився рух «хлопоманів». Його представники були студентами Київського університету, з польських або спольщених шляхетських родин, що об'єдналися у таємний гурток задля «захисту інтересів українського народу». Метою гуртка, який очолив В. Антонович, було повалити царизм, знищити кріпацтво та створити республіку рівних народів. Діяльність цього об'єднання передбачала низку культурно-просвітницьких заходів. Згодом «хлопомани» влилися в український національний рух.

Третій етап українського національного відродження на Наддніпрянщині розпочався у 90-х рр. ХІХ ст. із загальною лібералізацією суспільного життя в Російській імперії та його стрімкою політизацією. У цей час український рух помітно радикалізується, що виявилось в утворенні організації «Братство тарасівців» (1892). Її метою була боротьба за самостійну, вповні незалежну Україну федеративного типу в кордонах «від Сяну до Кубані». Це була перша організація із самостійницькими гаслами на Наддніпрянщині, що сформулювала політичну мету українського національного руху. Члени «Братства тарасівців» разом з подружжям Русових створили також «Молоду громаду», поширивши свою активність у великих містах України. Їх діяльність припинилася через репресії влади у 1893 р., але ідеї були підхоплені численними студентськими організаціями. А у 1897 р. було створено Загальноукраїнську безпартійну організацію (ЗУБО), очолювану В. Антоновичем та О. Кониським, що мала на меті зібрати воєдино український національний рух.

Початок ХХ ст. знаменувався активізацією суспільно-політичного руху в Україні, що виявилось у створенні перших політичних партій. Попри те, що вони були нечисельні, не згуртовані, погано зорганізовані та, в більшості, зорієнтовані на перспективу України бути автономією у складі Росії, їхні діячі здобували неоціненний політичний досвід. У 1890 р. постала перша українська партія Наддніпрянщини – Революційна українська партія, що постала на базі очолюваного Д. Антоновичем студентського гуртка у Харкові. Програмою РУП стала праця М. Міхновського «Самостійна Україна» із закликами до боротьби (в тому числі й збройної) за незалежність України. Програмою РУП стала праця М. Міхновського «Самостійна Україна» із закликами до боротьби (в тому числі й збройної) за незалежність України. Коли у 1905 р. РУП було трансформовано в Українську соціал-демократичну робітничу партію, а ідеї незалежності зведено до автономізму, самостійницькі ініціативи було підхоплено Українською народною партією (УНП).

4. Західноукраїнські землі у складі імперії Габсбургів (2 пол. ХІХ – поч. ХХ ст.). У 1866 р. після поразки у прусько-австрійській війні імперія Габсбургів вступила у гостру політичну кризу, що загрожувала її цілісності. Вийти з кризи вдалося шляхом компромісу – надавши Угорському королівству політичні права, відтак держава стала дуалістичною Австро-Угорською імперією. У цьому контексті було прийнято Конституцію 1867 р. відповідно до якої в Австрії діяв двопалатний парламент (палати депутатів і панів). У той час Галичина – край, який поляки вважали «своїм», отримала обмежену внутрішню автономію та право мати намісником представника польської магнатерії. Самоврядування отримала й Буковина, а Закарпаття залишалося у складі Угорського королівства. Усі ці зміни утвердили в імперії парламентаризм (якого в Російській імперії не було до 1906 р.), що вилилося в зростання громадської активності та стало основою, на якій розгорнулася боротьба народів Австро-Угорщини за національне визволення.

У другій пол. ХІХ ст. на Західноукраїнських теренах діяло декілька суспільно-політичних течій. У 60–80-х рр. провідне ста-

новище тут займали москвофіли, орієнтовані на Росію (фінансовані нею) представники інтелігенції та духовенства (Я. Головацький, І. Гуталевич, Б. Дідицький). Москвофіли ідентифікували український народ з росіянами, вважали, що лише захист царя може допомогти витримати зростаючий польський тиск. Не визнаючи існування української мови, москвофіли створили штучну мову – «язичіє» (суміш української, російської та старослов'янської мов), яку називали «руською».

Інші позиції займало молодше покоління інтелігенції, орієнтоване на ідеали М. Шашкевича та Т. Шевченка. Вони не піддавали сумніву окремішність українського народу та його мови, декларували єдність усіх українських земель. Народовці організовувалися у товариства, займалися просвітницькою діяльністю серед народу з метою підвищення його національної свідомості. У їх числі були К. Климкович, Є. Згарський, Ф. Заревич, В. Шашкевич (син М. Шашкевича). Одними з найбільш важливих здобутків народовців стало створення у 1868 р. товариства «Просвіта» та закладання у Львові у 1873 р. літературного товариства ім. Т. Шевченка, що з 1892 р. стало називатися науковим і відігравало неофіційну роль першої української Академії наук.

Під впливом соціалістичних ідей у 80-х рр. ХІХ ст. молоде покоління народовців радикалізувалося, виступаючи за звільнення українського народу не лише від національного, а й від соціального гніту. Представники радикального руху – І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький, чії погляди кристалізувалися під впливом ідей М. Драгоманова, виступали за возз'єднання українських земель в одній державі та виразно політизували український рух.

Протягом усього цього часу значний вплив на Галичину мав національний рух Наддніпрянської України. Неабияке значення мали особисті контакти між діячами Галичини та Наддніпрянщини. Добрим прикладом тут може бути співпраця І. Франка з М. Драгомановим – істориком, фольклористом і громадським діячем. Він чинив значний вплив на формування соціально-політичної думки обох частин України. М. Драгоманов ратував за здійснення соціа-

лістичних реформ та конституціоналізм, який би гарантував громадянські свободи. На його думку, Україна в Російській імперії, перебудованої на основі федералізму, мала бути автономією.

«Практичною» реалізацією галицько-наддніпрянської взаємодії стало запрошення до Львова викладати в університеті історію України М. Грушевського. Видатний український історик розгорнув тут бурхливу інтелектуальну діяльність та виховав цілу плеяду дослідників українського минулого.

У 1890 р. представники радикального руху (І. Франко, М. Павлик) створили першу на західноукраїнських теренах Русько-Українську Радикальну партію (РУРП). Це була організація європейського зразка, оскільки мала свою програму, структуру, пресу та членів організації. Метою діяльності РУРП проголошувалася оборона інтересів робітників і селян, демократизація суспільно-політичного життя, з 1895 р. – після публікації «Україна irredenta» Ю. Бачинського – незалежність України.

У 1899 р. РУРП розкололася на дві партії. Було утворено Націонал-демократичну партію (голова – Ю. Романчук), метою якої визначалася спершу окремішність Галичини, а, згодом – незалежність України. Другою партією, що постала з РУРП, була Українська соціал-демократична партія (УСДП), що її очолили прихильники соціалізму М. Ганткевич, Ю. Бачинський та С. Вітик, котрі також ставили собі за мету незалежність України.

Спробою налагодити польсько-українські відносини в Галичині стала т. зв. політика «Нової ери» – низка домовленостей між українцями й поляками початку 90-х рр. XIX ст. Ці домовленості стосувалися збільшення кількості українських місць у парламенті, відкриття в краї кількох українських гімназій, кафедри української історії у Львівському університеті (у 1894 р. її очолив М. Грушевський), затвердження і запровадження українського правопису та розширення сфер застосування української мови. Усе це сприяло розширенню національних, культурних і політичних прав представників українського народу, кар'єрних можливостей та надало нового імпульсу до політизації українського національно-визволь-

ного руху. Проте після 1894 р. ця політика, зіштовхнувшись з несприйняттям як з польського, так і з українського боку, була згорнута.

З початком ХХ ст. польсько-українське протистояння посилювалося. Українці все більш голосно заявляли про потребу відокремлення Східної (української) та Західної (польської) Галичини, зокрема у 1900 р. під цими гаслами відбулися численні віча. Поширенню ідей незалежності України серед української молоді сприяло створення мережі фізкультурно-спортивних товариств «Сокіл» (1894) та «Січ» (1900), що були зорієнтовані на фізичне вдосконалення та культурно-просвітницьку діяльність молоді. Своєрідним апогеєм польсько-українського протистояння стало вбивство українським студентом М. Січинським у 1908 р. галицького намісника А. Потоцького. У передчутті Великої війни суперечності між двома бездержавними народами – польським і українським, кожен з яких розглядав Галичину як власний П'ємонт – край з якого розпочнеться відродження держави, національно-політичні, тільки загострювалися.

Отже, тривалий період бездержав'я і існування України у складі Російської та Австрійської імперій (від кн. ХVІІІ – до початку ХХ ст.) став часом українського національного відродження. Різні частини України з різним темпом пройшли його три етапи: етнографічний, культурницький та політичний. протягом яких було сформовано уявлення про українців як окремий народ та створено підґрунтя для подальшої його боротьби за свої політичні права. У цей час було зроблено величезний крок від тотального заперечення існування українського народу до визнання його суб'єктом політичної системи. Найважливішим здобутком ХІХ ст. – початку ХХ ст. стало формування та поширення в масах української національної свідомості.

Питання для самоконтролю

1. Вкажіть характерні риси адміністративно-територіального поділу українських земель у складі Російської та Австрійської імперій на поч. XIX ст.
2. Які події початку XIX ст. стали поштовхом для активізації суспільних рухів на підросійських теренах України?
3. Як вплинули реформи австрійської влади кін. XVIII ст. на розвиток суспільно-політичного життя в Галичині?
4. Окресліть стадії українського національного відродження у XIX ст.
5. Поясніть відмінності у розгортанні національного відродження на українських теренах під владою Російської та Австрійської імперій.
6. Яким було значення Революції 1848 р. для розвитку суспільно-політичного життя Галичини й Буковини?
7. Розкрийте значення діяльності Кирило-Мефодіївського товариства для українського національного відродження.
8. Порівняйте особливості розвитку українського національно-визвольного руху на підросійських та підавстрійських теренах кін. XIX – поч. XX ст.

Література

1. Грицак Я. «Подолати минуле: глобальна історія України». Київ : Портал, 2021. 432 с.
2. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ : Генеза, 1996. 360 с.
3. Історія України. Документи. Матеріали / уклад., комент. В.Ю. Король. Київ : Видавничий центр «Академія», 2002. 448 с.
4. Історія України: джерельний літопис / за ред. В.І. Червінського, М.І. Обушного. Київ : ДП «Дирекція ФВД», 2008. 800 с.
5. Петровський В.В. Історія України : Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В.В. Петровський, Л.О. Радченко, В.І. Семененко. Харків : ВД «Школа», 2007. 592 с.

6. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX століття) / гол. ред. Р. Стасюк. Київ : Вид-во «Арій», 2016. 320 с.

7. Сарбей В.Г. Національне відродження України. *Україна крізь віки* : у 15-ти т. Київ : Вид. дім «Альтернативи», 1999. Т. 9. 336 с.

8. Сухий О. Галичина : між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX – початку XX ст. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 1997, 246 с

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНЕ БУДІВНИЦТВО В УКРАЇНІ (1917–1921 рр.)

План

1. Утворення Центральної Ради та її діяльність з формування української державності.
2. Українська держава Павла Скоропадського.
3. Директорія УНР.
4. Західноукраїнські землі у 1918–1919 рр.

1. Утворення Центральної Ради та її діяльність з формування української державності. У лютому 1917 р. в Росії відбулась демократична революція, у ході якої імператор Микола II зрікся влади. Керівництво державою перейшло до Тимчасового уряду, який мав виконувати свої обов'язки до скликання Всеросійських установчих зборів.

Звістка про повалення самодержавства та зміну старого режиму швидко долетіла до України. Тимчасовий уряд спирався на керівництво губернських і повітових земських установ та передав їм виконавчу владу на місцях. Одночасно активізували свою діяльність Ради робітничих і солдатських депутатів у промислових містах півдня. В Україні 4 березня 1917 р. утворилося громадсько-політичне об'єднання – Центральна Рада як альтернативний центр влади. У її створенні ключову роль відіграли три провідні українські партії: Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська соціал-демократична робітнича партія та Українська партія соціалістів-федералістів. Головою Центральної Ради було обрано М. Грушевського [6, с. 250].

Основою політичної платформи Центральної Ради стала вимога національно-територіальної автономії України.

Діяльність Центральної Ради можна поділити на два етапи: автономістський (березень 1917 – січень 1918 р.); самостійницький (січень – квітень 1918 р.) [12, с. 36].

З метою легалізації влади, Центральна Рада 19–21 квітня 1917 р. в Києві скликала Всеукраїнський національний конгрес. На ньому були присутні представники різних соціальних верств, професійних, культурно-просвітніх організацій та політичних партій. Конгрес проголосив Центральну Раду верховною національною владою в Україні, підтримав курс на національно-територіальну автономію. Тоді ж обрано новий склад Ради – 118 осіб. Таємним голосуванням М. Грушевського знову обради головою Центральної Ради. Його заступниками стали В. Винниченко та С. Єфремов. Для ведення роботи між сесіями Центральної Ради було обрано комітет з 20 осіб, який отримав назву Мала Рада.

Наприкінці травня 1917 р. до Петрограда виїхала делегація Української Центральної Ради, яку очолив В. Винниченко. Вона мала представити Тимчасовому уряду основну вимогу – надання автономії Україні. Але ця поїздка не дала жодних результатів.

Невдалі переговори в Петрограді викликали в Україні могутню хвилю народного руху. Всеукраїнський з'їзд селян (10–16 червня 1917 р.) і II Всеукраїнський військовий з'їзд закликали Центральну Раду припинити переговори з Тимчасовим урядом і взятися за проведення у життя автономії України.

Спираючись на рішення делегатів цих з'їздів, Українська Центральна Рада 23 червня 1917 р. оприлюднила Перший Універсал. У ньому проголошувалась автономія України в складі демократичної федеративної Росії, УЦР проголошувала себе виразником усенародної волі та брала на себе в цьому зв'язку всю повноту політичної відповідальності [10, с. 73]. Передбачалося створення української скарбниці за рахунок запровадження спеціального податку з населення. УЦР звернулася із закликом до населення створювати підпорядковані їй органи влади на місцях. Це була своєрідна форма відродження української державності.

Наслідком оприлюднення Першого Універсалу стало створення 28 червня 1917 р. українського уряду – Генерального Секретаріату. Головою уряду став В. Винниченко.

Така активна державотворча діяльність викликала тривогу владних органів Росії. Наприкінці червня до Києва на переговори прибула делегація Тимчасового уряду у складі трьох міністрів – О. Керенського, М. Терещенка, І. Церетелі. Українську сторону на переговорах представляли М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра. Переговори завершилися компромісом, який став основою Другого Універсалу Центральної Ради, проголошеного 16 липня 1917 р. За умовами цього документа Центральна рада визнавалася крайовим органом влади в Україні, склад Центральної Ради та Генерального Секретаріату мав поповнитися представниками національних меншин, які проживають в Україні, формування українських військових частин має проходити під контролем російського командування та воєнного міністра, проголошення автономії України відкладалося до скликання Всеросійських Установчих зборів (фактично на невизначений термін).

Дослідник Я. Грицак відзначив, що «Другий Універсал був кроком назад в українському державотворенні».

Наслідком оприлюднення Другого Універсалу став збройний виступ самостійників на чолі з М. Міхновським у Києві 17 липня 1917 р. Вони вимагали негайно проголосити незалежність України та укласти мир з державами Четверного союзу. Цей виступ був придушений військами УЦР. Він поглибив розкол в українському національному русі.

Компроміс між УЦР та Тимчасовим урядом виявився короткотривалим. Тимчасовий уряд порушив попередні домовленості та в серпні 1917 р. видав «Тимчасову інструкцію для Генерального Секретаріату Тимчасового уряду». За її умовами, Центральна Рада позбавлялася будь-яких прав, Генеральний Секретаріат визнавався представницьким органом Тимчасового уряду, влада Генерального Секретаріату поширювалася на п'ять українських губерній, склад Генерального Секретаріату скорочувався з 14 до 7 секретарств.

Ця інструкція спричинила загострення відносин УЦР з Тимчасовим урядом. Хаос та анархія в Росії, спроба реакційного корниловського заколоту в серпні 1917 р. призвели до активізації діяльності Центральної Ради. З ініціативи її керівників у вересні 1917 р. в Києві було скликано З'їзд народів Росії, який засудив централізацію держави, виступив за її федеративний устрій та було вирішено розпочати підготовку до скликання крайових Установчих зборів. УЦР розпочала підготовку до скликання Українських Установчих зборів та оголосила про поширення своєї компетенції на всі сфери життя України [12, с. 240].

Тимчасовий уряд не визнав цього рішення і наказав розпочати судовий процес проти членів Генерального Секретаріату.

25 жовтня 1917 р. (7 листопада за н. ст.) у столиці Росії Петрограді під керівництвом більшовицької партії відбувся збройний переворот, внаслідок якого владу Тимчасового уряду було повалено.

Більшовики розпочали боротьбу за встановлення своєї влади по всій території Росії, в тому числі в Україні. Наприкінці жовтня – на початку листопада 1917 р. в Києві за владу боролися Центральна Рада, війська Тимчасового уряду та Ради робітничих і солдатських депутатів. На початку листопада УЦР визнана найвищою владою в Україні. Відповіддю на ці події став Третій Універсал 20 листопада 1917 р. В ньому проголошувалося створення Української Народної Республіки (УНР) як автономної одиниці Російської республіки, до її складу входило дев'ять українських губерній, скасовувалась приватна власність на землю, запроваджувався восьмигодинний робочий день, проголошувались демократичні свободи слова, друку, віросповідання, зібрань, союзів, страйків, а також недоторканість особи і помешкання. Скасовано смертну кару й оголошено амністію для всіх політичних в'язнів. Універсал проголошував національно-персональну автономію для національних меншин України. На 27 грудня 1917 р. призначалися вибори до Українських Установчих Зборів, що мали узаконити нові державні форми в Українській Народній Республіці [10, с. 111]. Ініціювалося прове-

дення мирних переговорів з державами Четверного союзу для швидшого завершення війни.

Проголошення Української Народної Республіки стало епохальною історичною подією, яка ознаменувала відродження української державності у XX ст. Але УЦР поставила перед собою завдання перетворення Росії на федеративну державу. На думку Д. Дорошенка, «це було явно непосильне і непотрібне для України завдання».

Усі спроби більшовиків захопити владу в Україні зазнали поразки. Тому 17 грудня 1917 р. Раднарком надіслав Центральній Раді ультиматум, у якому вимагав припинити роззброєння більшовицьких частин на території УНР, пропустити більшовицькі війська на південний фронт та не пропускати через Україну козацькі формування з фронту на Дон. Центральна Рада відхилила цей ультиматум, що призвело до початку більшовицько-української війни. 24 грудня більшовицька армія під командуванням В. Антонова-Овсієнка вступила в Харків, а ще через декілька днів – у Полтаву і Чернігів. У першій половині січня 1918 р. російські загони захопили всю Лівобережну Україну, 18 січня розпочався похід на Київ. 29 січня 1918 р. відбувся бій під Крутами. Загін юнаків під керівництвом сотника В. Омельченка протистояв п'ятитисячній більшовицькій армії. 9 лютого більшовики взяли Київ і почали терор.

Самостійно протистояти більшовикам Центральна Рада не могла. Необхідно було заручитися підтримкою ззовні. Єдиним порятунком був мир з Центральними державами та їх допомога у війні. Проте для повноправних переговорів потрібно було проголосити незалежність України. Тому 22 січня 1918 р. УЦР оприлюднила Четвертий Універсал. У ньому проголошувалась незалежність УНР і підтверджувались всі соціально-економічні положення, задекларовані в Третньому Універсалі. Генеральний Секретаріат було перейменовано на Раду Народних Міністрів.

9 лютого 1918 р. було підписано Брестський мирний договір між УНР з одного боку, і Австро-Угорщиною, Німеччиною, Туреччиною та Болгарією, з іншого. Він не містив принизливих для

Центральної Ради пунктів. Згідно з умовами, Центральні держави визнали незалежність УНР, зобов'язувались надати їй військову допомогу для звільнення території від більшовиків, а за це УЦР мала постачати до Німеччини та Австро-Угорщини хліб та продовольство.

18 лютого 1918 р. німецько-австрійські війська вступили в Україну. В березні відновлено владу Центральної Ради в Києві, а до кінця квітня вся Україна була звільнена від більшовиків, і Центральна Рада повернулась до Києва.

УЦР виявилася неспроможною забезпечити постачання Центральних держав продовольством. Німецьке командування видало наказ про примусовий засів усіх земель і здачу врожаю на користь австро-німецької армії. Центральна Рада розцінила це як втручання у внутрішні справи УНР. Загострилися відносини УЦР з німецькою окупаційною адміністрацією. Командування німецьких військ почало виношувати плани здійснення державного перевороту.

29 квітня 1918 р. владу в Україні було передано гетьманові П. Скоропадському. Цього ж дня на останньому засіданні УЦР прийняла Конституцію і обрала М. Грушевського Президентом Української Народної Республіки.

Таким чином, з поваленням Центральної Ради закінчився перший період української революції. Головними помилками УЦР були: відсутність чіткої програми державного будівництва, яка згуртувала б усі верстви суспільства, невдоволення політикою ЦР заможних верств населення, непослідовність та нерішучість у розв'язанні невідкладних соціально-економічних перетворень, віра в демократичну федерацію народів Росії, відсутність боєздатної регулярної армії, ідеологічний та військовий тиск з боку більшовиків, фактична окупація території УНР німецькими й австрійськими військами і конфлікт Центральної Ради з ними.

2. Українська держава Павла Скоропадського. 29 квітня 1918 р. на з'їзді хліборобів-землевласників у Києві прийнято рішення встановити в Україні тверду владу у формі гетьманату. Новим керівником держави було обрано П. Скоропадського.

30 квітня гетьман оприлюднив «Грамоту до всього українського народу» та «Закон про тимчасовий державний устрій України». Відбулась зміна державного устрою: Українська Народна Республіка на чолі з колективним органом правління – Центральною Радою – перетворювалася на Українську державу монархічного типу правління на чолі з гетьманом. П. Скоропадський зосередив в своїх руках законодавчу, виконавчу, судову владу, керував зовнішньою політикою, був головнокомандувачем армії та флоту.

Було створено уряд – Раду Міністрів, який очолювали Г. Василенко (квітень-травень 1918 р.), Ф. Лизогуб (травень-листопад 1918 р.), С. Гербель (листопад-грудень 1918 р.). Особливістю уряду Гетьмана було те, що він формувався не за партійною, а за професійною ознакою, і в своїх діях керувався не програмно-політичними або ідеологічними міркуваннями, а реальними потребами часу [12, с. 320].

Головним завданням визначалося налагодження державного життя, ліквідація анархії, створення дієздатної державної адміністрації. У проведенні цих заходів П. Скоропадський спирався на заможні верстви суспільства: промисловців, поміщиків, заможних селян. Почалося відновлення приватної власності та поміщицького землеволодіння. У промисловості встановлювався 12-годинний робочий день, націоналізовані підприємства поверталися попереднім власникам, ліквідувався робітничий контроль, заборонялися страйки і демонстрації.

З метою налагодження функціонування економіки запроваджувалася гривня і створювався Державний банк, налагоджено рух транспорту та система зв'язку, розширено зовнішній ринок за рахунок збуту товарів до Німеччини та Австро-Угорщини.

Така соціально-економічна політика викликала опір у значної частини населення, зокрема селян та робітників. Розгортався повстанський рух.

У червня 1918 р. розпочалось формування регулярної української армії. П. Скоропадський добре усвідомлював, що без власних дієздатних Збройних Сил самостійна держава існувати не може.

Було створено кілька дивізій загальною чисельністю 65 тис. вояків. Ядром армії мали стати козацькі формування, які об'єднували б національно свідоме й економічно міцне сільське населення України. Однак йому не вдалося повною мірою здійснити свої плани.

За гетьманату багато було зроблено для відродження української культури. Державною мовою стала українська, засновано понад 150 українських гімназій, які повністю фінансувалися за рахунок державного бюджету. Створено державні університети у Києві та Кам'янці-Подільському. Засновано Український історичний музей, Національний архів, Український національний театр державної опери ім. М. Лисенка, Український драматичний театр та ін. 14 листопада 1918 р. П. Скоропадський ухвалив закон «Про заснування Української Академії Наук», яку очолив В. Вернадський.

У зовнішньополітичній діяльності гетьманату вдалося встановити дипломатичні відносини з 12 країнами, але перевага надавалася державам Четверного союзу, оскільки німецька окупаційна адміністрація втручалася у внутрішні справи України. Йшла дипломатична боротьба за повернення всіх територій етнічного розселення українців. Так, до Української держави були приєднані Гомельський, Путивльський, Суджанівський, Гайворонський, Белгородський, Корочанський, Валуйський, Річицький, Пінський, Мозирський повіти, Холмщина, Підляшшя, 12 повітів Берестейщини, місто Маріуполь [12, с. 329].

Восени 1918 р. стало очевидним, що Німеччина та Австро-Угорщина зазнали поразки у Першій світовій війні. Гетьман позбувся опори та гаранта стабільності. Він починає шукати підтримки у країн Антанти. На вимогу Англії та Франції 14 листопада 1918 р. П. Скоропадський оголосив грамоту про федеративні зв'язки з небільшовицькою білогвардійською Росією і тим самим відмовився від самостійності Української держави. Проти гетьмана спалахнуло повстання. 14 грудня 1918 р. П. Скоропадський зрікся влади та виїхав до Німеччини.

Характер гетьманату історики оцінюють неоднозначно. Представники консервативно-державницького напрямку в українській історіографії (В. Липинський, Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко) вважали, що в період гетьманату було створено «правову» українську державу. Інші автори, зокрема, В. Винниченко, наголошували, що гетьманський уряд був маріонеткою в руках німців і не мав належної підтримки населення [1, с. 119].

Отже, Українська держава на чолі з гетьманом П. Скоропадським проіснувала менше восьми місяців. Основними причинами поразки гетьманату були: залежність Української держави від австро-німецьких збройних формувань, поразка Німеччини у війні, відновлення старих порядків, що призвело до наростання соціальної напруги, вузька соціальна база, спроба знайти опору серед білогвардійців та відмова від самостійності України.

3. Директорія УНР. Економічна політика П. Скоропадського викликала невдоволення значної частини населення. У серпні 1918 р. утворився Український національний союз, який взяв курс на повстання проти гетьманату. 13 листопада 1918 р. для керівництва повстанням було створено Директорію – тимчасовий орган державної влади УНР. До складу Директорії увійшли: В. Винниченко (голова), С. Петлюра, Ф. Швець, О. Андрієвський, А. Макаренко. Повстання розпочалося 15 листопада в Білій Церкві. Директорію підтримували майже 100 тисяч повсталих. Вирішальний бій відбувся 18 листопада 1918 р. на станції Мотовилівка. Гетьманські війська зазнали поразки, значна їх частина перейшли на бік Директорії. Усвідомивши трагізм ситуації, гетьман зрікся влади і передав її своєму уряду, а той, своєю чергою, – Директорії. 19 грудня 1918 р. Директорія урочисто в'їхала до Києва.

26 грудня 1918 р. було проголошено Декларацію з програмою Директорії. У ній зазначалося, що Гетьманщина скасовується і відновлюється Українська Народна Республіка. Найвищим законодавчим органом влади був визнаний Трудовий Конгрес, а на місцях – трудові ради робітників, селян і трудової інтелігенції. Влада в УНР належить трудовому народу, а «нетрудові, експлуататорські класи

позбавляються права голосу». У результаті політичних прав були позбавлені промисловці, поміщики, комерсанти, частина інтелігенції та духовенства.

Передбачалося скасування приватної власності та поміщицького землеволодіння. Передбачалось проведення аграрної реформи, за якою земля передавалась селянам, але термін і порядок розподілу землі не визначалися. Відновлювався 8-годинний робочий день, встановлювався робітничий контроль за виробництвом.

26 грудня 1918 р. сформовано Кабінет Міністрів, який очолив В. Чехівський. До складу уряду входили 18 посадових осіб.

У січні 1919 р. в Києві проходив Трудовий Конгрес, на який прибули понад 400 делегатів, в тому числі 36 репрезентували ЗУНР. 22 січня 1919 р. Конгрес затвердив Акт злуки ЗУНР з УНР, висловився за демократичний лад в Україні і підготовку закону про вибори всенародного парламенту. Керівник ЗУНР Є. Петрушевич ввійшов до складу Директорії. У зв'язку з наближенням більшовицьких військ до Києва Конгрес припинив свою роботу.

Але в умовах війни соціально-економічні перетворення були відкладені. Це послабило вплив Директорії на маси і спричинило анархію. Головним завданням Директорії була перемога у війні.

С. Петлюра був призначений Головним отаманом військ УНР за відсутності боєздатної армії. Він надавав спеціальні грамоти тим отаманам, які мали невеликий загін і заявляли про готовність боротися проти більшовиків. Посилилась отаманщина.

З перших днів приходу до влади Директорії опинилася у складній зовнішньополітичній ситуації. На заході наступала польська армія, на південному сході – білогвардійська армія Денікіна, південь України окупувала 60-тисячна французька армія, а на півночі йшла війна з російськими більшовицькими військами.

Директорія звернулася по допомогу до країн Антанти і вислала своїх делегатів на Паризьку мирну конференцію. Але Англія та Франція підтримували генерала Денікіна, який боровся за відновлення Російської імперії, тому розглядала Україну як Південну Росію. Франція зажадала реорганізувати Директорію і уряд, ви-

вівши з них В. Винниченка, С. Петлюру і В. Чехівського, виплатити їй борги царського і Тимчасового урядів, передати під її контроль залізниці і фінанси України. Враховуючи важке становище країни, В. Винниченко і В. Чехівський добровільно пішли у відставку, 10 лютого 1919 р. Головою Директорії став С. Петлюра, а уряд очолив С. Остапенко.

Проте Франція і надалі не визнала УНР, окупувала південь України та підтримувала білогвардійську армію. У квітні 1919 р. французькі війська під ударами отамана Григор'єва покинули Україну. Таким чином, орієнтація на Антанту не забезпечила зовнішньополітичної підтримки і визнання УНР.

3 грудня 1918 р. на північно-східних кордонах УНР українські війська вели війну з більшовиками. УНР не мала достатніх сил, щоб чинити опір більшовицьким військам. Нерозв'язання соціальних проблем, зокрема земельного питання, відштовхнуло від Директорії колишніх селян-повстанців. На бік більшовиків перейшли колишні петлюрівські отамани М. Григор'єв, Н. Махно і Д. Терпило (Зелений). Найбільш надійними і національно свідомими частинами Директорії були дивізія отамана Болбочана і корпус Січових Стрільців Є. Коновальця, але вони не могли зупинити наступ переважальних сил ворога. До квітня 1919 р. головні військові сили Директорії були розгромлені.

Захопивши владу в Україні, більшовики втілювали у життя політику «воєнного комунізму», запроваджували продрозкладку, одержавлювали землю, створювали радгоспи і комуни, обмежили вільну торгівлю. Створені ними революційні комітети розправлялися з противниками радянської влади.

Такі заходи більшовиків викликали опір українського народу, зокрема селянства. За таких умов Директорія перейшла в наступ і в червні 1919 р. повернулась у м. Кам'янець-Подільський. Сюди, після падіння ЗУНР, перебрався її уряд і УГА. Розпочався спільний похід українських армій. 30 серпня українські війська здобули Київ. 31 серпня до Києва підійшли війська генерала Денікіна.

До осені 1919 р. становище українських армій було трагічне. Втрати були великі не тільки від боїв, але й від тифу. В Галицькій армії залишилися 4 тис. осіб, а в армії Петлюри – 2. За таких обставин генерал М. Тарнавський перевів галичан під командування денікінців за умови, що вони не будуть воювати з українцями. До кінця 1919 р. під натиском більшовицьких військ територія України була очищена від денікінців, і тут знову була відновлена радянська влада та політика «воєнного комунізму».

3 грудня 1919 р. до травня 1920 р. тривав «Перший зимовий похід» військ УНР тилами білогвардійської та червоної армії, але він не приніс перемоги українській армії. Тим часом С. Петлюра пішов на зближення з поляками і 22 квітня 1920 р. було підписано Варшавський договір між УНР і Польщею, за яким остання визнавала незалежність УНР, передбачалися спільні воєнні дії проти більшовиків на території України, встановлювався кордон між Україною і Польщею по р. Збруч і до Польщі відходили західно-українські землі. Проти такого договору рішуче виступили уряд ЗУНР й інші українські діячі.

На початку травня 1920 р. польська армія вступила у Київ. На території УНР встановився польський окупаційний режим, який викликав опір з боку місцевого населення.

Тим часом польський уряд 12 жовтня 1920 р. укладає перемир'я з Росією, залишаючи українську армію сам на сам з більшовицькими військами.

18 березня 1921 р. Польща підписала з РСФРР і УСРР Ризький договір, за яким визнавала ці дві республіки. Натомість Росія визнавала за Польщею приєднання західноукраїнських земель.

21 листопада 1921 р. українські частини на чолі з Ю. Тютюнником здійснили Другий зимовий похід в Україну з метою підняти антибільшовицьке повстання, який завершився невдачею. Під м. Базар 23 листопада українські вояки в кількості 359 осіб потрапили в полон і були розстріляні більшовиками. Цим завершилась збройна боротьба військ УНР за державну незалежність.

Отже, Директорія, поваливши владу Гетьмана, не змогла захистити УНР від зовнішньої агресії. Основні причини були у нерозв'язаних соціально-економічних питаннях і позиції західноєвропейських держав. Хоч українська державність не утвердилася, але вона заявила про себе на повний голос.

4. Західноукраїнські землі у 1918–1919 рр. Восени 1918 р. українці Східної Галичини, Буковини і Закарпаття, як і інші поневолені народи Австро-Угорської монархії, відкрито домагалися ліквідації військової адміністрації імперії Габсбургів на своїх землях. Імператор видав Маніфест, в якому говорилося, що «Австро-Угорщина має стати союзною державою, в якій кожне плем'я області, яку заселює, творить свій власний державний організм». Але цей Маніфест не давав українцям надії навіть на автономію західноукраїнських земель.

До Львова 18 жовтня 1918 р. прибули депутати-українці обох палат австрійського парламенту від Галичини і Буковини, українські депутати обох крайових сеймів та представники провідних політичних партій – Національно-демократичної, Християнсько-соціальної, Радикальної та Соціал-демократичної [9, с. 18]. Це зібрання уконституювало себе як Українську Національну Раду і виступало представницьким органом українського народу.

30 жовтня 1918 р. представники Національної Ради звернулися до намісника Австро-Угорщини в Галичині К. Гуйна з вимогою передачі влади в Галичині і Буковині українському народові. Однак намісник відповів відмовою. Тоді Національна Рада вирішила перебрати владу силою. В ніч на 1 листопада Центральний військовий комітет на чолі з Д. Вітовським встановив українську владу у Львові. Українські військові забезпечили швидку перемогу також у Станіславові, Стрию, Коломиї, Бородах, Збаражі й інших містах.

1 листопада 1918 р. влада перейшла до Національної Ради. Посталала потреба утворення уряду держави. 5 листопада опублікувала програмну декларацію, в якій оголошувалися засади політики Української держави, проте не визначалися способи керівництва тією політикою. У Декларації також увага акцентувалася на про-

веденні невідкладних соціально-економічних перетворень. 9 листопада 1918 р. було утворено уряд – Тимчасовий Державний Секретаріат, який очолив К. Левицький. Одночасно було вирішено принципове питання про державний лад Західноукраїнської держави – республіканський. Пропонувалась офіційна назва держави – Західноукраїнська Народна Республіка. Цим самим лідери продовжували державотворчу лінію, започатковану Центральною Радою, хоча тоді в Києві існував режим гетьмана Павла Скоропадського.

13 листопада була прийнята тимчасова Конституція республіки. Вона сповіщала про утворення Західноукраїнської Народної Республіки. Найвищим органом влади проголошувалися Установчі збори, обрані народом. До їх скликання влада належатиме НР і Державному секретаріату. Президентом держави став Є. Петрушевич. Гербом держави був тризуб, а прапор – синьо-жовтий. Держава ЗУНР мала охоплювати територію Східної Галичини, Закарпаття і Буковини. Але Закарпаття залишилося у складі Угорщини, а Буковину 11 листопада 1918 р. окупували румунські війська. Таким чином, територія ЗУНР обмежилася лише Східною Галичиною з чотиримільйонним населенням.

Питання земельної реформи було першочерговим завданням уряду Західноукраїнської Народної Республіки, більшість населення якої становили селяни. Державний Секретаріат ретельно готував ці перетворення, залучив до обговорення проєкту земельної реформи різні верстви населення та політичні партії. Але реалізувати земельну реформу не вдалося з кількох причин. Уряд занадто пізно прийняв цю реформу, оскільки остерігався, що вояки залишать армію та підуть ділити землю. Це викликало напруження у суспільстві, самовільного захоплення та розподілу поміщицьких земель, невдоволення діями уряду.

Українська Національна Рада 12 квітня 1919 р. прийняла закон про запровадження з 1 травня восьмигодинного робочого дня та святкування Першого травня. Якщо передбачались понаднормові робочі години, то за згодою робітничих організацій встановлювалась додаткова оплата.

Виходячи з положень декларації, НР з листопада 1918 р. до квітня 1919 р. провела низку законодавчих постанов-законів про організацію війська, тимчасову адміністрацію, організацію судочинства, державну мову, шкільництво, громадянство, земельну реформу. Державною мовою стала українська.

13 лютого 1919 р. УНРада прийняла закон про основи шкільництва, що закладав правові норми діяльності державних та приватних шкіл. Влада відкривала українські школи. Всього було відкрито 30 середніх шкіл і гімназій, сім семінарій, три реальні школи. Національним меншинам надавалося право на національно-персональну автономію, вони могли засновувати школи з рідною мовою навчання, їм передбачалось 30 % місць у майбутньому парламенті.

Для захисту кордонів створювалися власні Збройні Сили – Українська Галицька Армія, яку очолив М Омелянович-Павленко.

У зовнішній політиці ЗУНР важливими були відносини з УНР. Ще 1 грудня 1918 р. уряд ЗУНР і Директорія уклали договір про державну єдність, а 22 січня 1919 р. у Києві урочисто проголошено Акт злуки двох республік. ЗУНР отримала статус Західної області УНР. Злиття урядів, армій, законодавчих органів відкладалося до скликання Установчих Зборів об'єднаної України. Акт злуки ставав виразником єдності українських земель.

Другим напрямом зовнішньої політики було визнання ЗУНР західними державами. ЗУНР встановила дипломатичні відносини з Австрією, Німеччиною, Чехословаччиною, Угорщиною, Югославією, Італією, Ватиканом, Канадою і Бразилією. Але головним було визнання її на Паризькій мирній конференції країнами Антанти. Проте останні, підтримуючи інтереси Польщі і Денікіна, не визнали ні УНР, ні ЗУНР. На загальній настрій Паризької конференції вплинула антиукраїнська пропаганда польського уряду. 25 серпня 1919 р. Рада послів Антанти визнала за Польщею право на окупацію Східної Галичини.

Таким чином, можна стверджувати, що формування правових засад державної влади в ЗУНР, створення та діяльність українських

владних структур усіх рівнів, ґрунтувалася на демократичних принципах та врахуванні соціальних потреб народу. Але процес державотворення на західноукраїнських землях обірвався у зв'язку з воєнною поразкою Західноукраїнської Народної Республіки в польсько-українській війні і залишився для нас лише у формі історичного досвіду.

Питання для самоконтролю

1. Висвітліть процес утворення Центральної Ради, її політичну платформу.
2. Розкрийте основні положення Першого та Другого Універсалів Центральної Ради та політику Генерального Секретаріату.
3. Охарактеризуйте відносини Центральної Ради та Тимчасового уряду влітку-восени 1917 р.
4. Проаналізуйте основні умови Третього Універсалу Центральної Ради.
5. Висвітліть умови Брестського договору та його наслідки для України.
6. З'ясуйте причини поразки Центральної Ради.
7. Проаналізуйте діяльність уряду П. Скоропадського.
8. Охарактеризуйте державний устрій УНР періоду Директорії.
9. Дайте оцінку діяльності Державного секретаріату ЗУНР.
10. Висвітліть основні причини поразки та уроки Української революції 1917–1920 рр.

Література

1. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної укр. нації XIX – XX ст. Київ : Генеза, 1996. 360 с.
2. Кондратюк К. Новітня історія України. 1914–1945 : навчальний посібник. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. 262 с.
3. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920 : Документи і матеріали : у 2-х т., 3-х ч.

Том 1. / упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. Київ : Видавництво ім. Олени Теліги, 2006. Т. 1. 688 с. Т. 2. 700 с.

6. Історія України: Документи. Матеріали : посібник / уклад., комент. В.Ю. Короля. Київ : Видавничий центр «Академія», 2001. 448 с.

7. Литвин В.М. Україна: доба війн і революцій (1914–1920). Київ : Знання, 2003. 468 с.

9. Макарчук С.А. Українська республіка галичан. Нариси про ЗУНР. Львів : Світ, 1997. 192 с.

10. Нариси історії Української революції 1917–1921 рр. / гол. ред. В.А. Смолій. Київ : «Наукова думка», 2012. Кн. 2. 464 с.

11. Рубльов О.С. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. *Україна крізь віки* : у 15-ти т. Київ : Вид. дім «Альтернативи», 1999. Т. 10. 320 с.

12. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. Київ : Либідь, 1999. 976 с.

13. Тищик Б. Становлення державності в Україні (1917–1922 рр.) : монографія. Львів; Івано-Франківськ : Світ, 2000. 271 с.

ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

План

1. Становлення та утвердження більшовицької тоталітарної системи в радянській Україні.
2. Державно-політичне становище на українських землях, які ввійшли до складу Польщі та Румунії.
3. Формування української державності на Закарпатті.

1. Становлення та утвердження більшовицької тоталітарної системи в радянській Україні. На початку 20-х рр. XX ст., після поразки Української революції, на більшості українських земель, які входили до Російської імперії, встановилася більшовицька влада. Радянська Україна мала назву УСРР, з січня 1937 р. – УРСР, її столицею до 1934 р. було місто Харків. Для усього світу доказам державницького статусу радянської республіки мав стати її вихід на початку 20-х рр. XX ст. на міжнародну арену. Створений Наркомат закордонних справ, очолюваний головою уряду (РНК УСРР) Х. Раковським, брав участь в укладенні міжнародних договорів, відкритті дипломатичних місій, міжнародних конференціях. Однак зовнішня активність була нетривалою та ілюзорною, українська дипломатія не відривалася від офіційного курсу московського керівництва.

Популярний більшовицький лозунг про самовизначення націй, не стосувався державного самовизначення. Їх ідеологічною і політичною ціллю було створення унітарної держави. Повна втрата формальної самостійності радянської України відбувалася поетапно. За укладенням між УСРР і РСФРР в червні 1919 р. воєнно-політичного союзу об'єднувалися стратегічні галузі промисловості, транспорту, фінансів. Незважаючи, на визнання у договорі між

РСФРР і УСРР від 28 грудня 1920 р. незалежності і суверенності кожної зі сторін та формування договірної федерації радянських республік і надалі відбулося посилення підпорядкування України Москві.

Неузгодженість повноважень між республіками, спричинило в 1922 р. нові спроби «удосконалити» відносини. Й. Сталін (тоді генеральний секретар та наркомом у справах національностей) пропонував «автономізацію» республік, тобто їх входження до більшовицької Росії, а Ленін наполіг на створенні союзу республік, але в будь-якому варіанті йшлося про створення централізованої держави, де підлеглість у політичній площині визначалася монополією більшовицької партії. Наприкінці грудня 1922 р. відбувся I з'їзд рад СРСР, який лише в «основному» ухвалив Договір про створення СРСР Радянський Союз постав як нова держава лише після того як 6 липня 1923 р. Центральний Виконавчий Комітет СРСР затвердив доопрацьований «Договір про створення СРСР» та ухвалену ще в грудні 1922 р. «Декларацію про створення СРСР» та увів їх у дію як Конституцію СРСР» [6, с. 511]. Відтоді почали діяти загальносоюзні органи влади, II З'їзд Рад СРСР, який відбувся у січні 1924 р., ратифікував уже чинний Основний Закон. Зміни до Конституції УСРР 1925 р. узаконили входження республіки до Радянського Союзу і повну втрату суверенітету. У віданні республіки залишалися тільки внутрішні справи, сільське господарство, місцева промисловість, культурно-освітня реформа, охорона здоров'я.

Зовнішнім атрибутом державності радянської України були кордони, формування яких відбувалося в 1919–1920 рр. Українська сторона поставила питання перед центральним керівництвом про передачу республіці прилеглих територій з українською більшістю населення. Але, сталося навпаки, в 1925 р. від України до Росії відійшло вісім районів Шахтинської округи з м. Шахти і шість районів Таганрізької округи з м. Таганріг, а Україні передали лише

Путивльський повіт і деякі волості Курщини та Вороніжчини. Встановлені тоді, хоча і часто доволіно міжреспубліканські кордони, полегшили їх утвердження для України при розпаді СРСР.

Формувати позитивний імідж СРСР, переконати світ у розв'язанні національного питання у радянських республіках, мала національна реформа 20–30-х рр. XX ст., основною метою якої насправді, було зміцнення комуністичної системи в Україні, контроль над усіма культурно-духовними процесами. Репрезентанти радянської системи мали стати своїми, ближчими до народу, а пропагандистські гасла на рідній мові, зрозумілішими. результатом ініційованого центральним керівництвом курсу на коренізацію / українізацію (1923), і попри його директивне впровадження, українська мова стала мовою навчання, судочинства, офіційного діловодства, періодичних видань, радіомовлення, розвивалися українська культура та наука, у партії та владних структурах збільшилися чисельність етнічних українців. Міста поступово ставали осередками української, а не російської ідентичності. Культурно-освітня робота велася і серед українців, що компактно проживали поза межами радянської України – на Кубані, в Курській та Воронізькій губерніях, на Далекому Сході, в Туркестані.

Певні успіхи під час реформи мали і партійно-державні заходи задня забезпечення сприятливих умов для розвитку національних меншостей, які тоді проживали в радянській Україні. Для роботи з національними меншинами, на початку 20-х рр. XX ст. у партійних комітетах було організовано спеціальні підрозділи, комісія у справах національних меншин, створювалися національні сільські і селищні ради та райони (російські, німецькі, польські, єврейські, молдавські, болгарські, грецькі, чеський, албанські, білоруські, шведські). У жовтні 1924 р. у складі УСРР була утворена Автономна Молдавська Соціалістична Радянська республіка. Відкривались також освітньо-культурні та наукові заклади, установи, виходила преса мовами національних меншостей. Зросло також представництво різних національностей в органах радянської влади в Україні.

Компартійно-урядова компанія «українізації» спрямована на становлення / утвердження більшовицької системи, мала неочікувані наслідки. В Україні почалося національне відродження, зростання національної свідомості та державницьких устремлінь українців, поліпшення міжнаціональних стосунків. Це спричинило переоцінку національної політики радянською системою в бік тотальної ідеологізації та уніфікації всіх сфер суспільного життя, і репресивної політики, особливо проти «буржуазних націоналістів», «націонал-ухильників», які персоніфіковували, як «хвильовізм», «шумськізм», «волобуєвщина», «скрипниківщина». Згорання національної реформи внаслідок тиску тоталітарної системи призвело до величезних політичних, духовних, моральних втрат, зрушеннями у суспільній свідомості, в бік втрати інтересу до національних цінностей. З 1938 р. було запроваджене обов'язкове викладання російської мови в усіх неросійських школах на території радянської України, ліквідовані національні адміністративно-територіальні утворення.

Підґрунтям утвердження тоталітарної системи в Україні була більшовицька соціально-економічна політика. Щоб вирішити питання господарської кризи, внаслідок воєнних лихоліть, та внутрішньополітичні проблеми (через масовий збройний опір українських селян), політика воєнного комунізму (1919–1928), була замінена новою економічною політикою (1921–1928). Заміна продрозкладки продподатком, розвиток різних форм кооперації на селі, існування різних форм власності, використання економічних методів господарювання, зміна системи управління промисловістю, відновлення фінансової системи, вільної торгівлі, дали можливість відбудувати економіку, накопичити певні ресурси, а також знайти порозуміння з українським селянством.

Для подолання спротиву українського селянства, влада використала в 1921–1923 рр. терор голодом. Масовий штучний голод у південних і степових регіонах України був зумовлений повоєнною розрухою, посухою, а головню, реквізиційною політикою влади на

селі, підлеглим становищем радянської України. Це єдиний голод, який був визнаний більшовицькою владою, а тому надходила міжнародна допомога. Але в Україна отримала її значно пізніше, а з республіки, яка сама потерпала від голоду, постійно вивозилися продовольчі запаси для Поволжя та Північного Кавказу, Кубані. Науковці зазначають, тоді голодували, як мінімум, понад вісім мільйонів людей, і від нього померли в Україні близько пів мільйона.

Наступні більшовицькі проєкти: «індустріалізація», «колективізація», «культурна революція» подавалися суспільству як «модернізаційні» заходи, що мали поліпшити життя людей. Але насправді вони сприяли створенню економічного фундаменту під радянський тоталітарний режим, який утверджувався в Україні. Індустріалізація (1925) передбачала пріоритетний розвиток важкої промисловості, насамперед за рахунок перекачування коштів з сільського господарства, легкої промисловості, торгівлі та інших галузей, експорту. Селяни не захотіли здавати хліб державі за заниженими цінами. Хлібозаготівельні кризи стали приводом для влади, щоб згорнути неп та почати форсовану індустріалізацію та примусову колективізацію (1929).

Для полегшення державного пограбування, селян заганяли у колгоспи, застосовуючи різноманітні економічні, ідеологічні та репресивні методи. Неохочих вступати в колективні господарства, вважали антирадянськи налаштованими, оголошували куркулями, підкуркульниками (1930), експропріювали їх майно, депортували у віддалені райони СРСР. Селянський спротив процесам колективізації в Україні був настільки сильним, що змусив Й. Сталіна перекласти відповідальність за «всі регіони» колективізації на місцеве керівництво, але це був лише тактичний хід. Нова хвиля розкуркулення в грудні 1932 р. проходила зі ще більшою силою.

Наслідком комуністичних методів господарювання, надмірних планів заготівлі сільськогосподарської продукції, примусового вилучення у селян усіх продовольчих запасів став голодомор 1932–

1933 рр. Щоб вивезти з республіки заплановане зерно і отримати необхідні кошти для потреб індустріалізації, комуністична влада не зупинялася ні перед чим. Села-боржники заносились на «чорні дошки» і тим прирікалися на голодне вимирання, озброєні загорожувальні загони внутрішніх військ не давали можливість знайти порятунк в містах чи за межами України. За жменьку зерна, принесеного з колгоспного лану, голодуючій сім'ї, селянина розстрілювали, депортували у віддалені райони СРСР (народ назвав документ «закон про п'ять колосків»).

Партійно-державне керівництво встановило повну інформаційну блокаду про голод і постраждалих в радянській Україні. Не було відповідної реакції та захисту українців від тодішньої міжнародної спільноти. Факт та наслідки голодомору, що був спрямований проти української політичної нації і став її геноцидом, радянська влада ретельно намагалася приховати протягом багатьох років. І сьогодні ще тривають дискусії щодо незворотних втрат від цього комуністичного злочину. За деякими оцінками жертвами Голодомору стали від 3,9 до 10,5 млн українців (з них 9,1 млн – на території УСРР та 1,4 млн – у місцях компактного проживання українців у межах СРСР). Окрім очевидних людських втрат та величезного морального удару, голод практично знищив старе українське село з його багатими українськими традиціями.

У радянській Україні сформується планова, командна економіка з найвищим ступенем централізації управління. Напередодні Другої світової війни республіка мала успіхи у промисловому виробництві: займала друге місце в Європі за виправкою чавуну, третє – за виробництвом сталі, четверте – за видобутком вугілля, але це не поліпшило життя пересічних громадян. Економічні стимули, замінювалися ідеологічними та примусом, використовувався ентузіазм людей, безкоштовна праця в'язнів ГУЛАГУ, повсякденні труднощі мали сприйматися як неминучі у будівництві радянського суспільства.

Основні ознаки тоталітарної системи сформувалися в СРСР вже у 20-х рр., але завершеного вигляду вона набула внаслідок

сталінського «великого перелому» у 30-х рр. ХХ ст. До 1925 р. з політичної арени в радянській Україні було усунено усі інші політичні партії, крім ВКП(б) і її фактичної філії КП(б)У, які отримали всю повноту влади. Тоталітарна система характеризувалася повним контролем держави і правлячої партії над усіма сферами суспільного життя.

Для упокорення економічного та людського потенціалу України влада використовувала масові репресії, депортації, насаджувала у суспільстві атмосферу страху й пристосуванства. Репресивні акції радянської системи торкнулися усіх груп тодішнього українського радянського соціуму. Фізичні та моральні тортури, які застосовували чекісти, змушували людей признаватися у не скоєному, обмовляти рідних та знайомих. Інспіровувалися цілі процеси: «Шахтинська справа» (1928), що стала розправою над старою інтелігенцією Донбасу. У справі «Спілки визволення України» (1930), що за версією слідства мала на меті повалення радянської влади в Україні шляхом збройного повстання та допомогою іноземних держав, головним обвинуваченим став відомий політичний діяч, науковець, віце-президент ВУАН Сергій Єфремов та 45 осіб, серед яких були академіки, професори, лікарі, священники, викладачі, учителі, письменники, студенти, їх засудили на довготривалі терміни. Далі радянські спецслужби рапортували про розгром міфічних «Українського національного центру», «Польської організації військової», «Блоку українських націоналістичних партій», «Троцькістсько-націоналістичного блоку».

Служіння вірою і правдою Сталіну не рятувало навіть найвище партійно-державне керівництво республіки, репресії сильно зачепили і військових. У роки великого терору 1937–1938 рр. жертвами репресій ДПУ, УДБ, НКВС стали 360 тис. громадян. Основне вістря спрямовувалося проти інтелігенції («розстріляне відродження»). З двохсот шістдесяти українських письменників від сталінських репресій загинули двісті тридцять [4, с. 266]. Жертвами репресій стали найяскравіші постаті українського національного

відродження – Михайло Бойчук, Микола Зеров, Микола Хвильовий, Лесь Курбас.

Утвердження комуністичної форми тоталітарної ідеології йшло через безкомпромісну боротьбу з релігією. Скликаний у жовтні 1921 р. Собор, започаткував Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ), її митрополитом було обрано Василя Липківського. Релігійні богослужіння українською мовою, демократичні нововведення мали підтримку мирян. Сподівання сталінського режиму, що релігійні розколи спричинять занепад релігійного життя не виправдалися, тому з 1926 р. посилювався тиск на церкву. В. Липківського та вище духовенство було заарештовано за «український націоналізм», а в 1930 р. вона була цілком ліквідована.

Отже, радянська Україна в Радянському Союзі втратила свій суверенітет, встановився та утвердився більшовицький тоталітарний режим.

2. Державно-політичне становище на українських землях, які ввійшли до складу Польщі та Румунії. У міжвоєнний період українські землі, які до Першої світової війни входили до Австро-Угорщини, були поділені між Польщею, Румунією і Чехословаччиною. Українці були єдиним великим народом Австро-Угорщини, який після її розпаду не домігся власної держави. Розділеність українських територій, безумовно, вплинула на подальший політичний і національно-культурний розвиток українського етносу. Український фактор, зі свого боку, був важливим чинником внутрішньополітичного життя цих країн в окреслений період. У Польщі за Ризьким мирним договором (1921) між радянською Росією та радянською Україною, з одного боку, і Польщею з іншого закріплювалися Західна Волинь, Полісся, Холмщина, Підляшшя Лемківщина, статус Східної Галичини остаточно був вирішений на конференції послів держав Антанти в березні 1923 р. вона стала частиною II Речі Посполитої. В знак протесту уряд ЗУНР саморозпустився. Закарпаття увійшло до складу Чехословаччини за

Сен-Жерменським мирним договором з Австрією (1919). За цим же ж мирним договором, а потім ще Севрським (1920) Буковина була віддана Румунії. Бессарабський протокол (1920) закріпив за останньою Бессарабію. Румунія отримала також і населену здебільшого українцями Мараморощину.

Польська влада, попри те, що обіцяла забезпечити політичні, релігійні та особисті свободи, проводила політику полонізації стосовно українського населення у всіх сферах. Для окреслення територій, де мешкали українці, вживався термін Малопольща. Місцева адміністрація на Волині та Галичині всуціль була польською. Офіційно українські землі входили до Польщі «Б», де уряд штучно стримував промисловий розвиток. Посилити польську присутність у краї мало надання земельних ділянок польським ветеранам «осадникам», за умов, коли землі катастрофічно не вистарчало місцевому українському населенню. Наслідком цього стало посилення міжнаціонального протистояння в краї. У 1930-ті рр. Галичиною прокотилася хвиля підпалів польських маєтків. За це влада Польщі, використавши військо та поліцію, провела проти українців каральну акцію «пацифікацію» (умиротворення). Було розгромлено українські громадські організації, конфісковано їхнє майно, чинились жорстокі фізичні розправи над українцями. Майже 2000 українців було заарештовано, третину з них засудили на різні терміни ув'язнення. Уряд розпустив польський сейм, а українських депутатів заарештував, щоб не допустити їх участі у виборах.

Національна дискримінація українців проявлялася і в освітньо-духовній сфері. У Галичині абсолютна більшість шкіл стала двомовними (утраквістичними), закривалися українські кафедри у Львівському університеті. Натомість був організований Український таємний університет. Певним винятком став волинський експеримент.

Попри обмеження та утиски польської влади стосовно українців, на українських землях у складі Польщі діяли політичні партії та організації, кооперативи. Найвпливовішою партією, яка мала

своїх послів у польському сеймі і сенаті, було Українське національне демократичне об'єднання (УНДО, 1925). Лідерами якого були Д. Левицький, В. Мудрий, С. Баран. Спочатку політичної платформою об'єднання було досягнення легальним шляхом самостійності та соборності України. УНДО мало сильні позиції серед українських громадських організацій: «Просвіта», «Сільський господар», «Пласт». На початку 30-х рр. ХХ ст. партія висунула вимогу автономії українських земель в складі Польщі. В 1935 р. УНДО висунула програму «нормалізації» українсько-польських відносин. Але через польські репресії та супротив інших політичних кіл. Ця політики не мала успіху і була згорнута.

У галицькому соціумі у міжвоєнний період поширювалися симпатії до радянської України, особливо через процеси «українізації», тому дехто з галичан спонукуваний патріотичними почуттям, навіть виїжджав туди, але згодом більшість з них були репресовані. Комуністичний рух зародився в краї на місцевому ґрунті. Комуністична партія Західної України (КПЗУ, 1923), діяла в підпіллі, легальні акції здійснювала через українське селянсько-робітниче об'єднання «Сельроб». Під впливом КПЗУ перебувала і діяльність Української соціал-демократичної партії (УСДП), через це вона була заборонена в 1924 р. В 1929 р. УСДП відновило свою діяльність, але вже незалежно від комуністів (лідери Л. Ганкевич, В. Старосольський). Позиції комуністичного руху в Західній Україні поступово слабшали через інформацію про події, які відбувалися в радянській Україні (голодомор, репресії), крім того, для Кремля було небезпечним існування комуністичної партії, яка мала свою позицію з деяких питань (підтримала О. Шумського у протистоянні з Л. Кагановичем), тому в 1938 р. під надуманими звинуваченнями, за наказом Сталіна КПЗУ, як і Компартію Польщі, складовою якої вона була, розпустили.

Невдачі у боротьбі за національну державність сприяли виникненню українського націоналізму в середовищі молодшого покоління українських патріотів. У 1920 р. ветерани визвольних змагань

створили підпільну Українську військову організацію (УВО), метою якої було революційним шляхом здобути самостійну Українську державу. Командантом (командиром) УВО став Євген Коновалець. У 1926–1929 рр. відбулося об'єднання націоналістичних груп у Західній Україні та за її межами. 1929 р. у Відні відбувся Перший Великий збір Організації українських націоналістів (ОУН). Головою Проводу було обрано Є. Коновальця. Ідеологія ОУН ґрунтувалася на засадах українського «чинного» (інтегрального) націоналізму, розроблених Д. Андрієвським, Ю. Вассияном, М. Сціборським, Д. Донцовим та іншими теоретиками. Здобуття незалежної Української держави було головною метою боротьби, а нація – абсолютною цінністю. Коли 1933 р. на чолі Крайової ексекутиви ОУН став С. Бандера, було здійснено кілька гучних атентатів, за задумом оунівців, вони мали стати відплатними акціями за голодомор, угодовство та пацифікацію. Після вбивства міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького (1934), упродовж 1935–1936 рр. у Варшаві та Львові відбулися процеси над учасниками замаху й членами Крайової ексекутиви ОУН на західноукраїнських землях, сміливі виступи засуджених, особливо С. Бандери, привертали увагу до українського питання у Польщі, сприяли популяризації ОУН серед молоді.

Тотальний контроль за українським населенням запроваджувався у Румунії. Українці, за освітнім законом 1924 р. вважалися румунами, які забули рідну мову, тому у школах мали навчатися винятково румунською. Були закриті усі кафедри з українською мовою навчання у Чернівецькому університеті, ліквідовувалися українські культурно-освітні організації та товариства. На румунські змінювалися назви населених пунктів, імена та прізвища, дорожні вказівники. Використання української мови заборонялося у суді, в адміністративних органах та громадських установах. Румунізації піддавалася і православна церква.

Складне економічне становище, відсутність елементарних національних прав, зумовлювали антирумунські виступи українсько-

го населення. Румунська влада жорстоко придушила Хотинське повстання (1919), Татабунарське (1923, Бессарабія).

У Румунії обмеження політичних партій набрало форми воєнного стану, введеного в 1919–1928 рр. Після його відміни, захищати культурні, господарські права українського населення в Румунії легальними парламентськими методами, намагалася Українська національна партія (УНП), яку очолював професор мистецтва В. Залозецький а секретарем був, видавець і редактор Ю. Сербинок. На початку 30-х рр. ХХ ст. на Буковині нелегально діяв націоналістичний рух, лідерами якого були О. Зибачинський, П. і Г. Григоровичі, І. Бесараба, Д. Квітковський. та комуністичний (С. Гуцуляк та ін.). Після встановлення 1938 р. королівської диктатури Кароля II всі легальні політичні партії припинили своє існування.

3. Формування української державності на Закарпатті. Закарпаття у Чехословаччині було виділено в окрему адміністративну одиницю, яка офіційно називалася Підкарпатською Руссю, а з 1928 р. Підкарпатським краєм. Незважаючи на міжнародні зобов'язання, уряд країни зволікав з наданням краю обіцяної автономії, але проводив досить ефективні економічні перетворення. Серед яких, аграрна реформа в інтересах селян, будівництво доріг, електростанції, промислових об'єктів, розбудова Ужгорода. Вагомими були зрушення в освітній сфері, збільшувалася мережа народних, середніх та спеціальних навчальних закладів українською мовою навчання. Працювали і вищі навчальні заклади: Український високі педагогічний інститут, Українська господарська академія, Український вільний університет. Активно діяли культурно-освітні товариства «Просвіта», «Пласт», «Кобзар», «Товариство ім. Духновича», політичні партії, (за мандати в чехословацький парламент боролися представники майже трьох десятків партій). Організовувались українські театральні групи, хори. Це все сприяло національно-культурному відродженню закарпатських українців, розвитку громадянського суспільства.

Політичні партії на Закарпатті відрізнялися мовно-культурними та соціальними програмами, мали українофільську, русинську, русофільську, карпаторуську та комуністичні орієнтації. Суперечності між політичними силами краю давали можливість чехословацькій владі утримуватися від зобов'язання надати регіону автономії. Реалізація автономних прав українців Закарпаття розпочалася після Мюнхенської змови (1938), яка спричинила розчленування Чехословаччини. Спочатку словаки, а за ними закарпатські українці проголошують автономію. 11 жовтня 1938 р. Прага затверджує перший автономний уряд Підкарпатської Русі – Раду міністрів, що перебував у федеративному зв'язку з Чехією і Словаччиною, до нього увійшли відомі політичні діячі краю, що були депутатами чехословацького парламенту і сенату, четверо з них репрезентантів русофільського і двоє українського напрямку. Очолив уряд лідер Автономного землеробського союзу (АЗС) Андрій Бродій.

Перший автономний уряд насамперед почав вирішувати питання кордону, розгорнув кампанію про приєднання від Словаччини, заселених переважно українцями, районів Пряшівщини, однак йому не вдалося змінити на краще політичну ситуацію в Закарпатті. 27 жовтня 1938 р., Андрій Бродій був заарештований, він виявився агентом угорських спецслужб. Через день після його арешту празький уряд затвердив на посаді прем'єр-міністра лідера українофілів, доктора теології та педагога Августина Волошина. Новий уряд задекларував виразно українську спрямованість своєї політики. Новий очільник усунув русофілів від влади, від чотирьох тисяч закарпатських комуністів залишилося менше сотні. Після закриття, а пізніше обмеженого скасування заборон діяльності політичних партій в Закарпатті, протеговане становище мало Українське національне об'єднання (УНО). По суті, УНО стала державною партією, а Українська Народна Рада – органом вищої влади.

Розбудова української державності на Закарпатті відбувалася у складній міжнародній ситуації у переддень Другої світової війни.

Гітлер намагався максимально використати «українську карту» для своїх геополітичних планів. Економічні переговори з урядом Підкарпатської України, заснування німецького консульства в Хусті, були насправді ілюзіями для українців, щодо можливості створення української держави у Східній Європі під егідою Німеччини. Згідно з рішеннями Віденського арбітражу від 2 листопада 1938 р. від Закарпаття до Угорщини відходили 12 % території з містами Ужгород, Мукачево, Берегово. Августина Волошина, який був у Відні, не допустили до переговорів.

Після втрати територій, столицею автономної української держави стане Хуст. Там будуть створені служба безпеки, управління поліції, українське емігрантське бюро. Адміністративні органи, система освіти й видавнича справа переходять на українську мову. Наприкінці грудня офіційно було дозволено вживати назву Карпатська Україна. Про діяльність уряду і ситуацію у краї населення щоденно повідомляла газета «Нова Свобода». Її редактором став відомий громадсько-політичний діяч і письменник Василь Гренжа-Донський. Розбудова українського державного життя на Закарпатті, викликала піднесення та підтримку серед українців у всьому світі. Галицькі українці масово нелегально переходили польсько-чеський кордон, сповнені бажанням допомогти своїм братам. Вони активно долучалися до створення Карпатської Січі, яка займалася військовим вишколом і організацією оборони української державності.

Заходи влади щодо утвердження національної державності на Закарпатті дістали схвалення у більшості населення. Це підтвердила перемога Українського національного об'єднання на виборах до Сойму Карпатської України, які відбулися 12 лютого 1939 р. Але надалі загострювалися міжнародні умови її існування. На початку 1939 р. А. Гітлер прийняв рішення остаточно ліквідувати Чехословаччину, Карпатська Україна віддавалася Угорщині, яка віддавна її домагалася.

За таких умов 14 березня 1939 р. ввечері А. Волошин офіційно проголосив незалежність Карпатської України і назвав склад її

нового уряду. 15 березня у Хусті розпочав роботу Сойм Карпатської України. Шістьом його засіданням, які відбулися в цей день, випала доля бути історичними, адже на них були прийняті історичної ваги документи. Підтверджено незалежний статус Карпатської України, затверджено українську мову як державну, прийнято постанови про національний синьо-жовтий прапор, герб (ведмідь у лівім червоному колі й чотири сині й три жовті смуги в правому колі у поєднанні з тризубом Володимира Великого), гімн «Ще не вмерла Україна». Сойм одностайно обрав А. Волошина президентом Карпатської України.

Одночасно почалася угорська агресія, якій протистояла Карпатська Січ. Світ був вражений мужністю українських захисників, але сили були нерівні. У боях полягли близько 5 тис. українців.

Отже, розчленовані між різними державами українці, у міжвоєнний період надалі продовжували боротьбу за збереження національної ідентичності та здобуття української державності.

Питання для самоконтролю

1. Прослідкуйте етапи втрати формальної незалежності радянської України.
2. Доведіть, що в радянській Україні сформувалася сталінська тоталітарна система.
3. Покажіть, який вплив на становище українського населення мала політика міжвоєнної Польщі та Румунії.
4. Висвітліть політичні орієнтації українського суспільства у цих країнах.
5. З'ясуйте, який статус мало Закарпаття у складі Чехословаччини.
6. Покажіть, що Карпатська Україна була українською формою державності.

Література

1. Бойко О.Д. Історія України : навч. посіб. 3-тє вид, випр., доп. Київ : Академвидав, 2010. 688 с.

2. Васюта І.К. Політична історія Західної України (1918–1939) / І.К. Васюта, С.В. Кульчицький. Львів : Каменяр, 2006. 335 с.
3. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. Київ : «Генеза», 1996. 360 с.
4. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ : Портал, 2021. 432 с.
5. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Київ : Вид. дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
6. Україна радянська. Ілюзії та катастрофи комуністичного «раю» / заг. ред. Г. Єфіменка ; авт. кол.: Єфіменко Г., Примаченко Я., Юркова О. Харків, 2017. 352 с.
7. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / гол. ред. В.М. Литвин ; авт. кол.: О.Г. Аркуша, С.О. Біла, В.Ф. Верстюк та ін. ; НАН України. Інститут історії України ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. Київ : Видавництво «НікаЦентр», 2008. 988 с.

УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945 рр.)

План

1. Початок Другої світової війни. Приєднання західних земель України до УРСР.
2. Початок німецько-радянської війни. Окупаційний режим в Україні.
3. Рух опору в Україні. Звільнення України від окупації.

1. Початок Другої світової війни. Приєднання західних земель України до УРСР. 1 вересня 1939 р. війська нацистської Німеччини розпочали бойові дії проти Польщі, поклавши початок великої війни на європейському континенті, яка згодом переросла у світову. Згідно з німецько-радянським договором від 23 серпня 1939 р. більшість західноукраїнських територій, які входили до складу Польщі, мали відійти до СРСР. Проте у перші тижні війни радянська сторона зайняла вичікувальну позицію, намагаючись перекласти відповідальність за війну з Польщею на А. Гітлера. Лише 17 вересня 1939 р. армії СРСР розпочали бойові дії проти польських військ. Основною мотивацією дій СРСР було те, що «радянський уряд не може байдуже ставитися до того, як єдинокровні українці та білоруси, які проживають на території Польщі, кинуті напризволяще, залишилися беззахисними» [12, с. 44].

28 вересня 1939 р. укладено радянсько-німецький договір про дружбу і кордони який, уточнюючи розмежувальну лінію між СРСР і Німеччиною на території Польщі, підтверджував включення західноукраїнських земель до складу Радянського Союзу. Низка українських етнічних територій (Лемківщина, Посяння, Холмщина і Підляшшя, з населенням приблизно 1,2 млн. осіб), зі згоди радянського лідера Й. Сталіна опинилися у зоні німецької окупації. Першим кроком радянських властей було утвердження нового територіально-політичного поділу західних земель України.

Щоб надати цьому процесові видимість демократичності, 22 жовтня 1939 р. проведено вибори до Народних Зборів Західної України. Під тиском і контролем нової влади населення змушене було голосувати за єдиний, безальтернативний список кандидатів, які або вже представляли радянські органи влади, або ж підтримували встановлення радянського режиму. Народні Збори Західної України, засідання яких тривали 26–28 жовтня 1939 р. у Львові, ухвалили декларації про встановлення радянської влади на території Західної України, «возз'єднання» з Радянською Україною, одержавлення банків і великої промисловості, конфіскацію поміщицьких і монастирських земель. 1 листопада 1939 р. у Москві було задоволено «прохання» делегації Народних Зборів. Верховна Рада УРСР 15 листопада 1939 р. включила Західну Україну до складу УРСР. На початку грудня 1939 р. було утворено Львівську, Дрогобицьку, Тернопільську, Станіславську, Волинську та Рівненську області УРСР.

На цьому Радянський Союз не зупинився: у червні 1940 р. уряд СРСР висунув ультиматум Румунії «негайно повернути» Бессарабію та передати йому Північну Буковину, яку населяли переважно українці. Румунія розраховувала на допомогу Німеччини, однак остання на той час не бажала воювати проти СРСР, оскільки вела війну з Францією та Великобританією. Тож румунський уряд змушений був піти на поступки, і радянські війська без бойових дій 28 червня 1940 р. зайняли терени Північної Буковини і Бессарабії. 2 серпня 1940 р. Верховна Рада СРСР ухвалила включити ці території до складу УРСР. Відтак було сформовано дві нові області – Чернівецьку та Ізмаїльську, а також здійснено розмежування з Молдавською РСР.

Включення західноукраїнських земель до СРСР було безпосереднім результатом змови між німецьким і радянським диктаторами, але, попри це, вперше українці об'єдналися в межах однієї держави. У новостворених областях України активно впроваджувалася радянська модель суспільно-економічних перетворень. Цей процес отримав назву радянізації – приведення суспільного життя

приєднаних територій у відповідність до чинного в СРСР зразка (за визначенням О. Субтельного). Радянізація почалася зі встановлення радянської системи управління. Створення нових органів управління на західних землях України започатковано одразу після приходу радянських військ. Вже 3 жовтня 1939 р. у колишніх воєводствах утворено обласні тимчасові управління у складі чотирьох осіб кожен. Після утворення областей та ліквідації повітів і формування районів (середина січня 1940 р.) організовувалися сталі органи управління. Партійний і державний апарат комплектувався винятково із функціонерів, скерованих зі східних областей України, Києва та Харкова. Надіслані «зі сходу» кадри загалом погано інтегрувалися в місцевий соціум, через незнання або погане знання української мови (не кажучи вже про польську), необізнаність зі специфікою регіону.

Зазвичай історики підкреслюють суперечливий характер радянізації, виокремлюючи в ній позитивні та негативні сторони. До позитивних здебільшого зараховують такі процеси: українізація і зміцнення системи освіти, культури; поліпшення медичного обслуговування населення; експропріація маєтків великих землевласників і перерозподіл їхньої землі між селянами; ліквідація безробіття; певна структурна перебудова економіки. З-поміж негативних проявів називають: процес руйнації традицій політичного, культурного життя західних українців, що були створені, розвинуті і збережені в умовах панування іноземних держав (припинили існування усі політичні сили, функціонували лише осередки більшовицької партії). Така ж доля спіткала і громадські організації – перестали діяти Наукове товариство імені Т. Шевченка, а також товариства «Просвіта», «Рідна школа», «Орли», «Сокіл» та ін.); антицерковна кампанія; заборона приватної власності, а відтак одержавлення приватних підприємств; колективізація сільського господарства; масові репресії і депортації, головними жертвами яких стали колишні державні урядовці, офіцери, поміщики та політичні лідери. Усього за 1939–1941 рр. із західних земель на схід було депортовано близько 550 тис. осіб [12, с. 64–65]. Загалом спро-

би сталінського тоталітарного режиму запровадити на приєднаних теренах ідеї та практику «казарменого соціалізму» призвели до глибоких соціально-економічних деформацій, масштабних репресій, людських трагедій.

2. Початок німецько-радянської війни. Окупаційний режим в Україні. 22 червня 1941 р. нацистська Німеччина, не оголосивши війну, напала на СРСР. Український напрям наступу німецьке командування вважало одним із ключових. До середини серпня 1941 р. німецькі війська та їхні союзники захопили всі західні землі України та все Правобережжя. Основні причини поразок Червоної Армії на початковому етапі війни: загальні прорахунки керівництва СРСР в аналізі воєнно-політичної ситуації; надмірні надії на радянсько-німецькі договори 1939 р.; хибна воєнна доктрина, згідно з якою війна мала вестися на ворожій території; матеріальна невідповідність до війни; відсутність надійних союзників і міжнародна ізоляція Радянського Союзу; масові репресії наприкінці 30-х рр. проти армійського командного складу.

Для боротьби з німецькими військами та їхніми союзниками було сформовано фронти на теренах України: Південно-Західний (командувач – генерал М. Кирпонос), та Південний (командувач – І. Тюленєв). Головні баталії улітку та осінню 1941 р. в Україні точилися навколо Києва та Одеси. Через прорахунки радянського керівництва, у полон під Києвом потрапили приблизно 660 тис. вояків Червоної армії. Оборона Одеси тривала 73 дні, – вона . дала змогу Південному фронту відійти за Дніпро. Влітку 1942 р. німецькі сили захопили Крим, здобули Севастополь. Радянські війська зазнали поразки у контрнаступі на Харківському напрямі у травні 1942 р. Внаслідок незадовільної організації, недостатнього матеріального забезпечення, багатьох тактичних помилок у полон до німців потрапили 240 тис. червоноармійців. У липні 1942 р. німецькі війська завершили окупацію України.

На окупованих нацистами українських землях запроваджувалися заходи, спрямовані на ліквідації будь-яких ознак державності. Україна була розділена на декілька окремих частин з різними оку-

паційними режимами. Галичина ввійшла до Краківського генерального губернаторства, в перспективі вона мала стати територією Рейху. 20 серпня 1941 р. утворено рейхскомісаріат «Україна» у складі 12 областей (Правобережжя і більша частина Лівобережжя). Його очолив призначений Гітлером ревний нацист Еріх Кох. Донбас і Слобожанщина передавалися у підпорядкування німецького фронтового командування. Закарпаття перебувало під окупацією Угорщини ще з 1939 р. На теренах південної України, між ріками Дністер і Південний Буг, утворено губернаторство «Трансністрія» з центром в Одесі, яке разом з Північною Буковиною і Бессарабією підпорядковувалося Румунії.

Аналіз структури і чисельності німецької цивільної адміністрації в Україні свідчить, що всі керівні посади у всіх щаблях, як правило, посідали німці. Українцям відводилися посади в нижчих адміністративних структурах – сільських, міських та волосних управах, старостах. Українці були позбавлені права на політичну діяльність. Лише в Генеральному губернаторстві з дозволу німецької влади діяв Український Центральний Комітет (УЦК) у Кракові, очолюваний професором Володимиром Кубійовичем. Діяльність УЦК поширювалася на всі сфери українського життя, окрім політичного. УЦК провадив певну корисну для населення роботу, зокрема намагався налагодити діяльність закладів освіти й культури. На тому ж напрямі діяв Український крайовий комітет у Львові на чолі з К. Паньківським, який на початку 1942 р. приєднався до УЦК. Варто згадати вирішальну роль УЦК у врятуванні від голоду приблизно 60 тис. дітей із Прикарпаття й Карпат. Їх у 1942 р. було тимчасово переселено на Тернопільщину.

Економіка окупованих територій ставилася на службу Рейху. У відомстві рейхсфюрера СС Г. Гіммлера було розроблено «Генеральний план Ост», який передбачав, зокрема, різноманітними спланованими заходами різко зменшити чисельність слов'ян (підірвати «життєву силу унтерменшів»), значну їх частину виселити за Волгу, «германізувати» 20–25 % мешканців України, ліквідувати 5–6 млн місцевих євреїв. На кінець реалізації «Плану Ост» у Схід-

ній Європі мали жити до 30 млн германських колоністів (німці, голландці, данці та ін.) й до 14 млн слов'ян. Для «управління» економікою підкорених регіонів у 1941 р. утворено Економічний штаб «Ост», який очолив Г. Герінг. Напередодні німецько-радянської війни штаб сформував «Зелену папку» Герінга – визначальні директиви щодо керівництва економікою на запланованій до окупації території СРСР. Стрижнева ідея цих директив полягала в організації постачання німецьких армій за рахунок окупованих областей. Політика окупантів у сільському господарстві України зводилася до максимального вилучення харчових продуктів у місцевого населення та у колективних сільськогосподарських підприємствах. Норми вилучення продуктів залежали не від розмірів урожаю, а лише від потреб німецької армії та цивільного населення Німеччини. Маючи на меті зберегти цілковитий контроль над сільським господарством України, німецька окупаційна влада заборонила розділяти між селянами колгоспні землі та інше майно, зберігши колгоспи під назвою громгоспів (громадських господарств).

Дії окупаційної адміністрації та німецьких приватних фірм призвели до того, що Україна перетворилася на основну продовольчу базу гітлерівської Німеччини. У 1942 р. поставки з України забезпечили потреби вермахту і рейху: у хлібі на 80 %, у м'ясі та м'ясопродуктах – на 83 %, у жирах рослинного й тваринного походження – на 74 %. Відчуваючи брак сировинних ресурсів, гітлерівці відкривали в Україні підприємства, що спеціалізувалися на видобуванні стратегічної сировини – марганцю, залізної руди, нафти, вугілля тощо. В результаті організаційних заходів окупаційної влади було відновлено роботу 250 великих промислових підприємств [12, с. 183–184]. На Донбасі та Придніпров'ї за роки окупації було виплавлено 1005 т сталі, чавуну, видобуто 380 тис. т залізної руди, 1782 т марганцевої руди, у Дрогобицькому нафтовому басейні було видобуто 600 тис. т нафти. Однак загалом план відновлення промисловості провалився. Німцям вдалося повністю відновити роботу приблизно лише 3 % великих промислових підприємств, які працювали до війни [12, с. 184].

Здійснювався шалений тиск на духовне життя поневоленого народу. Закривалися культурно-освітні установи, насамперед вищі та середні навчальні заклади. Відбувалося пограбування пам'яток історії та культури. До Німеччини вивозили унікальні музейні експонати з Києва, Харкова, Львова, Одеси. З початку 1942 р. розгорнувся вивіз українців до Німеччини, де вони важко працювали на підприємствах військової промисловості, на шахтах, у сільському господарстві. Загалом з України в роки нацистської окупації було вивезено 2,4 млн осіб, що становило 48 % усіх «остарбайтерів», які походили із території СРСР. Після війни в Україну повернулися майже 1,8 млн вивезених робітників.

Нацистський режим масово знищував населення. На території України було створено 50 гетто і понад 180 великих концентраційних таборів, одним з найбільших був Янівський на Львівщині, де загинули понад 200 тис. осіб. Тільки за декілька місяців окупації гітлерівці замордували майже мільйон євреїв. У часі окупації Києва в Бабиному Яру було розстріляно понад 200 тис. осіб: євреїв, українців, росіян, поляків, циган та представників інших народів. У травні-червні 1943 р. окупанти здійснили ліквідацію гетто разом з мешканцями, зокрема, у Львівському 130 тис. осіб. Нерідко знищувалися цілі села разом з населенням (таких в Україні нараховують понад 200). Наприклад, у березні 1943 р. окупанти спалили селище Корюківка на Чернігівщині, а понад 6700 його жителів розстріляли. Масштабний і жорстокий терор щодо цивільного населення України мав на меті, з одного боку, запобігти будь-якому опору окупаційній владі і при потребі придушити його, з іншого, – обезлюднення територій для подальшого переселення сюди колоністів з Німеччини.

3. Рух опору в Україні. Звільнення України від окупації. Жорстока політика окупантів викликала масовий опір серед населення. В Україні діяло декілька рухів опору. Одним із них був радянський партизанський рух. У початковий період війни він був досить слабким, що зумовлено кількома причинами: наступальна воєнна доктрина, відповідно до якої радянські війська готувалися

до наступу, а не до оборони, а тактику партизанської війни було відкинуто; репресії проти підготовлених партизанських кадрів наприкінці 30-х рр. Лише 30 травня 1942 р. при Ставці верховного головнокомандування було створено Центральний штаб партизанського руху, а в його підпорядкуванні сформовано Український штаб партизанського руху (далі – УШПР) на чолі з генералом НКВС Тимофієм Строкачем [12, с. 251]. Для УШПР надавалася необхідні матеріальні засоби, зокрема транспортні літаки і навіть окремі госпіталі. З метою підготовки партизанських кадрів було засновано спеціальну школу. Тож партизанські загони в Україні постачалися досвідченими кадрами, зброєю, амуніцією, медикаментами, засобами зв'язку, пропагандистськими матеріалами тощо. Завдяки цілеспрямованим заходам радянського керівництва (передусім НКВС, НКДБ, ГРУ радянської армії), партизанський рух перетворився на серйозну силу у тилу ворога. Упродовж 1943–1944 рр. партизанські з'єднання О. Федорова, С. Ковпака, О. Сабурова, М. Наумова розгорнули так звану «рейкову війну», підтримували фронтові операції.

Окреслюючи кількість учасників радянського партизанського руху опору, відзначимо, що ця цифра й досі викликає дискусії у дослідників. У березні 1944 р. М. Хрущов заявив, що в Україні діяли 228 партизанських загонів кількістю 60 тис. осіб. У доповідній записці УШПР (серпень 1944 р.) вже йшлося про 115 тис. партизанів на теренах республіки. На початку 1945 р. вже велася мова про діяльність під час окупації України 180 тис. радянських партизанів. У 1975 р. їх нарахували понад 500 тис. Усі ці цифри історики почали переглядати після розпаду Радянського Союзу. Зокрема, Анатолій Кентій доводить, що реальна чисельність партизанів, які одночасно діяли на окупованій території, була максимальною на січень 1944 р. й становила майже 48 тис. бійців [5, с. 30]. А загалом впродовж німецько-радянської війни, на думку російського історика О. Гогуна, через партизанські загони УШПР (НКВС УРСР) пройшли майже 100 тис. осіб [2, с. 341].

Не до кінця розв'язаним залишається питання ефективності партизанської боротьби проти німців і їхніх союзників. Офіційна радянська історіографія стверджувала, що від рук партизанів загинули 468 тис. солдатів вермахту. Американський історик Дж. Армстронг, дослідивши документи німецьких архівів, веде мову про 30–45 тис. вояків вермахту й колаборанських формувань, які загинули внаслідок партизанських дій на всій території СРСР. Німецький історик Л. Клінкхаммер пише про 18 тис. втрат. Проте безсумнівним залишається факт завдання партизанами значних матеріальних збитків ворогові у результаті «рейкової війни».

Наступним вагомим рухом опору був український визвольний рух. В ньому існували три підпільно-партизанські рухи: бульбівський, бандерівський і мельниківський. Перші українські загони виникли на Поліссі і Волині. Їх організатором був Тарас Боровець («Бульба»), який відстоював ідею відновлення Української народної республіки, у минулому підтримував контакти з Президентом УНР в екзилі Андрієм Лівичим. Його загін «Поліська Січ» зайняв містечко Олевськ на Волині (Олевська республіка, серпень-листопад 1941 р.), вів боротьбу з невеликими радянськими підрозділами. Коли ж німці спробували наприкінці 1941 р. розпустити це формування, бульбівці перейшли до партизанської боротьби. Відтак «Поліську Січ» було перейменовано на Українську Повстанську Армію (УПА), яка у 1942–1943 рр. провела декілька операцій проти радянських партизанів і німецьких військ. Улітку 1943 р. УПА («Поліська Січ») була перейменована на Українську Народну Револьюційну Армію (УНРА). Переговори між отаманом Т. Бульбою-Боровцем та представниками ОУН щодо об'єднання сил успіху не мали. Більшість формувань УНРА у серпні 1943 р. були оточені і роззброєні повстанськими загонами Романа Шухевича. Наприкінці 1943 р. Т. Бульбу-Боровця заарештували німці і відправили до концтабору.

Обидві гілки ОУН, а саме ОУН-б і ОУН-м ставили перед собою єдину мету – незалежність України, але вбачали різні шляхи її досягнення. Бандерівці відстоювали рішучі дії і відстоювали необ-

хідність спиратися лише на власні сили у побудові української державності. Мельниківці, розраховуючи на допомогу Німеччини, прагнули поступово встановити власний контроль на українських землях та відновити національну державу. На початку німецько-радянської війни представники ОУН-б у щойно захопленому німцями Львові, 30 червня 1941 р. провели Українські національні збори, які ухвалили «Акт відновлення Української Держави». За їх ініціативою сформовано Українське державне правління на чолі з соратником С. Бандери Ярославом Стецьком. Діючи енергійно, без узгодження з німецькими чиновниками, українські націоналісти встановили свою владу в 187 (з 200) районах західних областей і в 26 районах Правобережної України [11, с. 48]. Вони створили обласні, повітові і районні управління, нагромаджували зброю та амуніцію.

Зосереджуючи свої сили у великих містах, особливо у Києві, ОУН-м формувала місцеве самоврядування, ініціювала створення громадських організацій. Під впливом мельниківців 5 жовтня 1941 р. було утворено Українську Національну Раду на чолі з Миколою Величковським як представницький орган українського народу. Проте відновлення Української держави не входило до планів керівництва нацистської Німеччини. Тому вже у липні і вересні 1941 р. німці провели масові арештів бандерівців, а в грудні того ж року розпочали переслідування мельниківців. ОУН змушена була піти у підпілля і розпочати організацію масштабного партизанського руху. Перші відділи майбутньої Української повстанської армії започатковано у жовтні 1942 р. на Волині. Пізніше (1947) Українська головна визвольна рада затвердила офіційну дату утворення УПА – 14 жовтня 1942 р.

Першою значною акцією УПА було захоплення м. Володимирець 7 лютого 1943 р. і звільнення з тюрми в'язнів. У лютому і березні відділи УПА очистили від радянських партизан ліси в околицях Сарн, Столина, Володимирця, Цуманя. Протягом квітня того ж року відділи УПА звільнили в боях численні райони Волині (Мізоч, Острог, Шумськ, Крем'янець, Вербя). Відділи УПА діяли у

районах Житомира та Києва, в лісах поблизу Чорнобиля, а також в Галичині, де до кінця 1943 р. мали назву Українська національна самооборона. Першим командиром УПА вважають Дмитра Клячківського – «Клима Савура». Опісля армію очолив Роман Шухевич – «Тарас Чупринка». У березні-квітні 1942 р. мельниківські групи теж створювали на Волині свої партизанські загони, чисельність яких сягала двох-трьох тисяч осіб. Вони, як і бульбівці, були силоміць включені до загонів ОУН-б.

УПА швидко розросталася у чисельне і добре організоване військове формування, яке контролювало значні території Волині, Полісся і Галичини. У жовтні-листопаді 1943 р. вона провела 47 боїв проти німців і 54 – проти радянських партизанів [11, с. 188]. Драматичною сторінкою в історії ОУН та УПА, як і в історії українського і польського народів, стала «Волинська трагедія» 1943–1944 рр. Цим терміном позначають українсько-польський міжнаціональний конфлікт на Волині, жертвами якого стали приблизно 100 тис. українців і поляків. До його розгортання були причетні як польське підпілля, кероване польським еміграційним урядом у Лондоні, так і українські націоналісти.

Політична платформа ОУН-б і УПА була вироблена на III Надзвичайному зборі ОУН у серпні 1943 р. і проголошувала самостійність України, боротьбу за громадянські права і демократію, за рівні права національних меншин, співпрацю з поневоленими народами проти нацизму і сталінізму. Гасло «Україна для українців» було замінено гаслом «Свобода народам, свобода людині». Ідеологія українського націоналізму ступила на шлях демократизації [13, с. 90–104]. У складі УПА було створено національні формування грузин, вірмен, азербайджанців, татар, литовців, узбеків – усього 15 куренів [6, с. 198].

З метою об'єднання українських політичних сил у боротьбі за Українську самостійну соборну державу у липні 1944 р. був створений надпартійний центр – Українська головна визвольна Рада (УГВР), яку очолив Кирило Осьмак. Крім економічної і політичної платформи, УГВР прийняла ще два документи – власну Кон-

ституцію і Універсал до народу. На першому засідання Ради було обрано Генеральний Секретаріат. У вересні 1944 р. в районі Коломиї відбулася остання сутичка повстанців з гітлерівцями. Після зайняття радянськими військами західних земель України основний удар УПА спрямовує проти радянських партизан і підрозділів Червоної Армії [6, с. 212–213].

Польське військово-політичне підпілля спиралося на підтримку польської нацменшини на теренах західноукраїнських областей. 13 листопада 1939 р. була створена польська підпільна військова організація Спілка збройної боротьби (*Związek Walki Zbrojnej*, надалі – ЗВЗ). Командувачем ЗВЗ було призначено генерала К. Соснковського, згодом – генерала С. Ровецького Територіально ЗВЗ поділялася на 6 регіонів (обшарів), зокрема колишні Львівське, Тернопільське, Станіславське і Волинське воєводства становили так званий Регіон № 3. Протягом 1940–1941 рр. радянським спецслужбам вдалося здебільшого ліквідувати мережу цієї організації у західних областях УРСР. Тож на початку німецько-радянської війни її довелося відбудовувати. У лютому 1942 р. ЗВЗ було перейменовано на Армію Крайову (АК). На початку 1942 р. в ЗВЗ-АК Регіону № 3 перебували понад 1600 осіб. На Волині було створено організацію «Вахляж», яка вела активну диверсійну боротьбу. Крім того, на теренах західних областей України діяли інші польські збройні формування, зокрема, «батальйони хлопські» (БХ), які підпорядковувалися Селянській партії. Протягом 1943–1944 рр. і «Вахляж», і БХ увійшли до складу АК. Важливо наголосити, що визначальною діяльністю польського підпілля протягом 1941–1943 рр. був збір розвідінформації, накопичення сил і зброї. Інколи проводилися саботажно-диверсійні акції. Жодних значних військових виступів проти гітлерівців поляки не чинили. Натомість усіляко намагалися протистояти зростанню українського націоналістичного підпілля.

В умовах українсько-польського міжнаціонального конфлікту АК сприяла створенню у польських селах Волині та Східної Галичини озброєних груп самооборони й сама активно включилася у

боротьбу і проти мирного населення, і проти УПА. Антиукраїнські акції мали превентивний характер або здійснювалися у відповідь на дії УПА [3, с. 267]. Розуміючи, що звільнення польських територій відбуватиметься зі сходу радянськими військами, головне командування АК 20 листопада 1943 р. затвердило план під назвою «Бужа» («Буря»). Він передбачав, що під час відступу вермахту, законспіровані формування АК візьмуть участь у боях з німцями. У такий спосіб командування АК намагалося продемонструвати, що польське військо бере активну участь у звільненні власних земель, і що органи польського еміграційного уряду є повноважним господарем на них. Проте бажаних наслідків акція «Бужа», яка почалася в січні 1944 р., не принесла. Створена у той час 27-а Волинська дивізія піхоти АК спільно з радянськими військами брала участь у звільненні Ковеля, й вела важкі бої з німцями у квітні 1944 р. Радянське ж командування зажадало підпорядкування польських загонів собі, а відтак поставило вимоги розформувати дивізію [3, с. 274]. У 1944 – 1945 р. польське підпілля на західних землях України було в основному ліквідоване радянськими спецорганами.

Звільнення України від окупації почалося ще в 1942 р. під час Сталінградської битви. 18 грудня 1942 р. було звільнено с. Півнівка Міловського району Ворошиловградської області, а також ще декілька населених пунктів України. 5 липня 1943 р. розпочалася чи не найбільш масштабна битва Другої світової війни, що мала вирішальне значення для долі України, – Курська. Після завершення Курської битви в кінці серпня 1943 р. радянські війська 750-кілометровим фронтом вийшли до Дніпра. У вересні 1943 р. зайняли Харків. Дійшовши до Дніпра, радянське командування поставило завдання захопити плацдарм на правому березі ріки й розпочати переправу. Величезна за масштабами операція щодо форсування Дніпра, внаслідок прорахунків і безвідповідальності радянського командування, призвела до величезних людських втрат. 6 листопада 1943 р. радянські війська зайняли Київ. Загалом, форсування Дніпра та битва за Київ коштувала їм неймовірних втрат – 417 тис. осіб.

Надалі радянські армії 24 грудня 1943 р. розпочали загальний наступ на Правобережній Україні. Важливою на цих теренах була Корсунь-Шевченківська операція 1-го та 2-го Українських фронтів (25 січня – 17 лютого 1944 р.). Майже одночасно з нею війська 1-го Українського фронту розпочали наступ на Волині, та незабаром зайняли Луцьк, Рівне, Проскурів, Тернопіль, Вінницю. У березні і квітні 1944 р. радянські армії зайняли Миколаїв та Одесу. Протягом квітня-травня було звільнено Крим. 27 липня зайняли Львів, 6 серпня – Дрогобич. У жовтні 1944 р. в ході Карпатсько-Ужгородської операції завершилося звільнення території України: 27 жовтня був зайнятий Ужгород, а наступного дня – решта населених пунктів Закарпатської України, яка незабаром стала складовою частиною УРСР.

Отже, в роки Другої світової війни майже усі етнічні українські землі опинилися у складі Української РСР, яка цілковито контролювалася керівництвом СРСР. Однак українські громадські та політичні сили продовжували вести боротьбу за незалежність України, розвивали і пропагували ідею створення Української самостійної соборної держави. Найбільших успіхів у цьому досягла ОУН-б, представники якої зуміли улітку 1941 р. проголосити «Акт відновлення Української Держави» та започаткували утворення українських органів влади. У протистоянні з німецькими нацистами та радянськими більшовиками ця організація змушена була повернутися до підпільних методів боротьби, однак виступила ініціатором утворення УПА.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте зміст таємного протоколу до пакту Ріббентропа-Молотова.
2. Дайте визначення поняття «радянізація».
3. Назвіть позитивні і негативні сторони радянізації західних земель України.
4. Визначте причини поразок Червоної армії на початковому етапі війни.

5. Назвіть територіально-адміністративні одиниці, які були утворені нацистами на окупованій території України.
6. Дайте визначення терміна «новий порядок».
7. Проаналізуйте політику окупаційного режиму в економічній, соціальній та культурній сферах України.
8. Назвіть гілки Руху Опору, які діяли в Україні.
9. Порівняйте завдання, організаційні форми та методи діяльності українського національного, радянського та польського Рухів Опору в Україні.

Література

1. Баран В.К., Токарський В.В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. 448 с.
2. Гогун О. Сталінські командос. Українські партизанські формування, 1941–1944 рр. / перекл. Катерина Демчук. Київ : «Наш Формат», 2014. 504 с.
3. Ільющин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.). Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 399 с.
4. Кентій А.В., Лозицький В.С. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944). Київ : Генеза, 2005. 408 с.
5. Кентій А. Лозицький В. Радянські партизани 1941–1944: світло й тіні. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. 80 с.
6. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху (40–50-х рр. ХХ ст.). Львів : Видавництво ЛНУ ім. І. Франка, 2000. 305 с.
7. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). *Україна крізь віки* : у 15-ти т. Київ : Вид. дім «Альтернативи», 1999. Т. 12. 336 с.

8. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж – Нью-Йорк – Львів : Наукове товариство імені Т. Шевченка, 1993. 659 с.

9. Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.) : за матеріалами україномовної легальної преси. Львів : Б. в., 2010. 328 с.

10. Литвин М.Р., Луцький О.І., Наumenко К.Є. 1939. Західні землі України. Львів, 1999. 151 с.

11. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / НАН України ; Інститут історії України ; С.В. Кульчицький (відп. ред.). Київ : Наук. думка, 2005. 495 с.

12. Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. 590 с.

13. Третяк В. III Надзвичайний Великий Збір ОУН(б) як етап українського державотворення. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. 2018. № 3. С. 90–104.

14. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець та ін. Київ : «Наук. думка», 2011. Кн. 2. 943 с.

УКРАЇНА В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ КВАЗІДЕРЖАВНОСТІ (1945–1985 рр.)

План

1. Адміністративно-територіальні зміни та зовнішньополітична діяльність УРСР у повоєнні роки.
2. Соціально-економічне становище радянської України в 1945–1985 рр.
3. Суспільно-політичне життя в УРСР середини 40–80-х рр. XX ст.

1. Адміністративно-територіальні зміни та зовнішньополітична діяльність УРСР у повоєнні роки. У повоєнні роки відбувся процес формування кордонів України. Внаслідок міжнародних домовленостей, укладенням договорів СРСР з Польщею (серпень 1945), Чехословаччиною (червень 1945), представниками УРСР з Румунією, під час Паризької мирної конференції (лютий 1947), на міжнародному юридичному та політичному рівнях було досягнене визнання включення західноукраїнських земель: Західної України, Північної Буковини, Південної Бессарабії, Закарпаття до складу УРСР. В межах тодішнього територіально-адміністративного поділу це Львівська, Дрогобицька, Станіславська, Ровенська, Волинська, Тернопільська, Чернівецька, Ізмаїльські та Закарпатська області. Ліквідація поділу українських земель між різними державами полегшувала у майбутньому справу здобуття української політичної самостійності, сприяла посиленню взаємодії між західноукраїнським та східноукраїнськими регіонами.

Територіальні розмежування та усталення повоєнних кордонів передбачали обміни населенням: в документах – добровільні, на практиці – під тиском репресій. На територію України з Польщі було переселено 520 тис. українців, а з України до Польщі й Чехословаччини виїхали близько 1 млн. поляків, 140 тис. євреїв і

33 тис. чехів, а також частина румунів, угорців та представників інших національних меншин. На українських етнічних територіях Підляшшя, Холмщини, Посяння і Лемківщини (Закерзоння), які залишилися у складі Польщі, в 1947 р. за різними оцінками істориків залишалися від 150 до 200 тис. українців та членів змішаних українсько-польських родин. Їх влада країни депортувала до західних і північних районів під час операції «Вісла». Метою цієї насильницької акції була асиміляція українського населення, подолання опору ОУН та УПА в краї.

Остаточне формування західного кордону УРСР відбулося в 1951 р. при обміні «ділянками державних територій» між Польщею та СРСР, за офіційним пояснення через господарську доцільність. До Львівської області УРСР було прилучено землі з містами Белз та Кристинопіль (сучасна назва Червоноград), а до Польщі передано Нижньо-Устрицький район, три села Хирівського та три Стрілківського районів Дрогобицької області. Через те, що населення не підлягало обміну, 50 тис. українців і поляків втратили рідну землю.

Територіальні обриси сучасної України були сформовані в 1954 р., 19 лютого цього року був ухвалений указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області зі складу РРФСР до УРСР. Цей жест офіційно трактувався «як подарунок братньому українському народу до 300-річчя возз'єднання України з Росією», насправді визначальними були соціально-економічні проблемами, викликані руйнуваннями в роки Другої світової війни і наслідками сталінської депортації кримських татар та інших корінних народів з півострова, нові жителі регіону, завезені здебільшого з російських регіонів, не вміли господарювати в таких кліматичних умовах. Доказом того, що радянська Україна багато зробила для господарського відродження Криму у повоєнні роки, стало його швидке економічне піднесення.

У січні 1954 р. з частин Київської, Полтавської, Кіровоградської областей було створено Черкаську область, в лютому того ж року до Одеської була приєднана Ізмаїльська область. В 1959 р. ліквідували Дрогобицьку область, вона увійшла до Львівської.

Адміністративно-територіальне реформування, проведене в кінці 1950-х початку 1960-х рр. в УРСР, зумовило скорочення кількості адміністративно-територіальних одиниць і було пов'язане зі змінами у плануванні та управлінні господарством СРСР.

Міжнародна активність УРСР у повоєнні роки мала створити ілюзію для її громадян про повноцінність її радянської державності, СРСР розширив права республіки у зовнішньополітичній сфері (в результаті конституційної реформи, у березні 1944 р., був утворений Народний комісаріат закордонних справ УРСР). У 1945 р. радянська Україна стає однією із засновників і перших членів Організації Об'єднаних Націй, було визнано її вагомий внесок в розгром нацизму. З іншого боку, це мало об'єднати населення України навколо відбудовчих проблем; нейтралізувати підтримку національно-визвольних сил, які продовжували боротися за відродження незалежної української держави, посилити суперечки в середовищі української діаспори. У статусі радянської квазідержавності, УРСР була позбавлена можливостей прямих відносин з будь-якою зарубіжною державою, всі Міжнародні конвенції, ратифіковані Президією Верховної Ради УРСР, спочатку затверджувалися на союзному рівні. Це компенсовувалося можливістю для радянської України брати участь у діяльності різних міжнародних організацій, де вона не відхилялась від курсу Кремля і винятково лобіювала інтереси Радянського Союзу (УРСР було обрано до складу Економічної і Соціальної ради ООН, 1948–1949 рр. вона була постійним членом головного органу ООН – Ради Безпеки. Українська делегація брала участь у Паризькій та Дунайських конференціях, УРСР входила до Всесвітньої Ради Миру, ЮНЕСКО та інших міжнародних організацій).

У повоєнні роки розгортається «холодна війна», протистояння капіталістичного та соціалістичного світів. Парадоксально, що українські дипломати разом з представниками СРСР на міжнародній арені виступали за мир, утвердження демократичних засад у світі, тоді як у своїй країні постійно поборювалися. Ситуація в Радянському Союзі не змінилася і після підписання його представ-

никами Заключного Акту наради з безпеки і співпраці в Європі (1975). У країні надалі порушувалися основоположні права людини, міжнародні зобов'язання щодо них. Українці були втягнуті і у безславну війну в Афганістані. В 1979 р. під приводом «допомоги дружньому народу» в країну було введено так званий «обмежений контингент радянських військ». 160 тис. громадян УРСР брали участь у цій війні – 3 087 з них загинули.

Отже, такі ознаки державності, як кордони, адміністративно-територіальний поділ, зовнішньополітична активність УРСР, були формальними, радянська Україна була у повній залежності від московського центру.

2. Соціально-економічне становище радянської України в 1945–1985 рр. Під час подій Другої світової війни Україна зазнала колосальних господарських збитків демографічних втрат. Відбудова її економічного потенціалу відбувалася у межах централізованої, командно-адміністративної, планової економіки. Пріоритет надавався важкій промисловості електроенергетиці, металургії, машинобудуванню, тим галузям, що складали основи воєнно-промислового комплексу, відновлення легкої промисловості та інших галузей, будівництво житла, що безпосередньо впливали на добробут населення відбувалися значно повільнішими темпами.

Четвертий п'ятирічний план післявоєнної відбудови господарства не передбачав відновлення у всьому обсязі передвоєнної ролі УРСР у господарському комплексі СРСР, вона отримувала майже вдвічі менше від своїх втрат. Промисловість радянської України відбудовувалася та добудовувалася без зовнішньої допомоги, без замкнутих виробничих циклів, що прив'язувало її міцно до загальносоюзної економічної системи. Вагомими були ідеологічно-мобілізаційні заходи, які акумулювали фізичні та моральні зусилля людей, маніпулювали їх свідомістю, вселяли переконання щодо тимчасових труднощів, пріоритетності державних потреб над особистим добробутом. Довоєнного рівня розвитку господарства вдалося досягти тільки у наступній, п'ятій п'ятирічці (1951–1955 рр.).

Посилення тиску на українське колгоспне село, яке в умовах повоєнної розрухи та посухи мало виконувати високі державні хлібозаготівельні плани, щоб забезпечити міста країни продовольством, експорт зерна в «дружні соціалістичні країни» Східної Європи, призвели до чергового штучного масового голодомору в 1946–1947 рр. в південних областях УРСР. Комуністичний режим уже втретє використав проти українців терор голодом, який забрав життя за окремими даними понад 1,5 млн українців.

Певним винятком були західні області України, туди скеровувалися значні кошти та ресурси для відбудови та модернізації традиційних і створення нових галузей промисловості. У повоєнні роки в регіоні форсованими темпами проводили «індустріалізацію», «колективізацію», «культурну революцію». Швидкий розвиток промисловості, зростання економічного потенціалу регіону, мали зміцнити становище радянської влади у краї, прихильність населення. Через спротив колективізації з боку західноукраїнського селянства, українських визвольних сил ОУН та УПА, активне примусове залучення селян до колгоспу в західних областях України розпочалося в 1947 р. Економічне пограбування, ідеологічно-пропагандивний тиск, насильницькі методи (арешти, депортації, провокації, грубе фізичне насилля) стали інструментами здійснення колективізації в краї.

З приходом до влади М. Хрущова (1953), започаткувалися спроби господарських реформ. Децентралізація управління мала підвищити ефективність промисловості (1957). Замість більшості галузевих міністерств, створювалися територіальні ради народного господарства (раднаргоспи). Тоді майже вся промисловість перейшла в республіканське підпорядкування. В Україні це сприйняли як розширення економічних прав республіки і посилило позицій місцевої партійно-господарської номенклатури, але у московському центрі згодом це потрактували, як зростання шкідливого «місництва».

Для України економічні зміни в період десталінізації мали суперечливі, часто негативні наслідки. Розв'язання зернової проб-

леми в СРСР за рахунок збільшення посівних площ на цілих землях Казахстану, Сибіру, Уралу, Поволжжя, Північного Кавказу забирало з України фахівців та техніку, і якби ця кампанія вдалася, це докорінно змінило б традиційну роль України як великої житниці. Розширення посівів «цариці полів кукурудзи», призвело до скорочення посівів зернових, порушення сівозмін, погіршення структури ґрунтів. Тваринницька надпрограма «наздогнати й перегнати США у виробництві м'яса, молока на душу населення», призвела до скорочення поголів'я худоби в присадибних господарствах, нестачі кормів, а укрупнення колгоспів та перетворення їх на радгоспи спричинило занепад «неперспективних сіл», створення РТС замість МТС підірвало фінансове становище колгоспів, які змушені були викуповувати техніку за завищеними цінами.

Для свого збереження радянському режиму, в умовах відмови від тотальних репресій, необхідно було більше уваги надавати розв'язанню соціальних потреб населення. Зрушеннями в соціальній сфері за доби «відлиги» стали, зокрема: підвищення зарплат, пенсійна реформа, надання зарплат і пенсій колгоспникам, скорочення робочого дня та робочого тижня, масове житлове будівництво (хрущовки). У повсякдення життя населення радянської України входили пральні машинки, телевізори, холодильники та інші товари «народного вжитку». Невдоволення населення через перебої та проблеми з постачанням продовольства і товарів першої необхідності, підвищення цін, свавілля силових структур, вилилося в страйки та заворушення в українських містах (Донецьку, Жданові, Кривому Розі), які були жорстоко придушені.

З приходом до влади Л. Брежнєва, всі хрущовські господарські експерименти будуть згорнуті. У 1965 р. раднаргоспи ліквідовуються, відбувається відновлення централізованої, галузевої системи управління. Одночасно розпочинається нова хвиля спроб удосконалити радянську систему господарювання. За косигінською економічною реформою планувалося розширити господарську самостійність підприємств, через вдосконалення планування, скорочення директивних показників, оцінювання діяльності підприємств

не за показником валової продукції, а реалізованої, створення з прибутків підприємств фондів розвитку виробництва, матеріального стимулювання, соціально-культурного розвитку та житлового будівництва. Однак економічне стимулювання в ринковій економіці є підставовим, а спроби запровадити його на основі радянської командно-адміністративної, планової економіки, прирікали реформу на провал. Після придушення Празької весни в Чехословаччині (1968), через страх, що економічна лібералізація вплине на суспільні погляди людей, реформу було згорнуто.

На початку 70-х рр. XX ст. в радянській Україні загострюються соціально-економічні проблеми, все більше відчутними стають науково-технічне відставання, зменшення фінансування республіки, окрім ВПК (військово-промисловий комплекс) та електроенергетики, зокрема, атомної (у 1977 р. у промислову експлуатацію бувведений перший енергоблок Чорнобильської атомної електростанції). Нарощування обсягів виробництва, що поглинало величезні матеріальні, енергетичні й трудові ресурси, не давало адекватного господарського результату, щороку зменшувалася рентабельність підприємств в 70–80-х рр. XX ст. економіка України скочувалася до кризового стану.

Негативні тенденції стрімко наростали і в аграрній та соціальній сферах. Щоб підвищити темпи приросту продукції в сільському господарстві, навесні 1982 р. було ухвалено спеціальну Продовольчу програму, але вона практично залишилася невиконаною, адже ґрунтувалася на старих формах господарювання, віджилих методах управління. Дефіцит продуктів та промислових товарів, черги стали звичними явищами повсякдення населення радянської України. Тисячі людей очікували на отримання квартир чи поліпшення житлових умов. В привілейованому становищі була номенклатура, яка мала спеціальні магазини, окремі лікувальні заклади, особливі пільги.

Етнодемографічні зміни повоєнних років призвели до збільшення у республіці представників українського етносу, міста поповнювалися україномовними вихідцями із сіл. У 1960-х рр. вперше в

українській історії мешканці міст випередили за чисельністю сільське населення. Формально Україна стала модерною урбанізованою нацією. Однак загальний приріст населення України у 70-х рр. XX ст. був забезпечений переважно припливом росіян, а не народжуваністю українців, у сільській місцевості розпочалися процеси депопуляції, наростали екологічні проблеми.

Отже, соціально-економічне становище України визначалося стратегіями союзного керівництва і було економічною та соціальною основою радянської системи.

3. Суспільно-політичне життя в УРСР середини 40–80-х рр. XX ст. Після війни в радянській Україні (УРСР) відновлюється сталінський тоталітарний режим. Комуністична партія разом з урядом (у 1946 р. Раду Народних Комісарів було перейменовано на Раду Міністрів УРСР), залишалися важливими інструментом сталінського тоталітарного режиму в республіці. Лідер республіканської комуністичної партії М. Хрущов послідовно провадив генеральну лінію вождя, однак при цьому, не завжди виявляв потрібну Сталіну «рішучість». Особливо під час голодомору 1946–1947 рр. Тому в березні 1947 р. секретарем ЦК КП(б)У став Л. Каганович, який був жорстокішим у втіленні політики центру. Наприкінці того ж року лідерство знову перебрав М. Хрущов, а з грудня 1949 р. партійною організацією України керував Л. Мельников, перед тим він був другим секретарем ЦК КП(б)У. Після війни суть тоталітарної сталінської державної системи не змінилася, для створення видимості демократичності, у 1947 р. були проведені вибори «без вибору», до Верховної Ради УРСР та місцевих рад. У 1949 р. були затверджені атрибути української квазідержавності: Державний герб та Державний прапор УРСР, в 1950 р. – Державний гімн УРСР.

Насправді радянська система забезпечувала владу за допомогою терору, насильства та ідеологічного тиску. У повоєнні роки масові репресії, переслідування, мали забезпечити тотальний контроль над населенням, який за роки війни зазнав західних впливів. Усним, письмовим чи художньо-оформленим методом пропаганди насаджували радянським громадянам потрібні владі наративи щодо

змісту і цілей державної політики. Масована ідеологічно-пропагандивна атака у перші повоєнні роки спрямовувалась як на масову аудиторію, так і на окремі групи населення. Під гаслами боротьби з «українським буржуазним націоналізмом», «космополітизмом», «схилянням перед іноземщиною», «формалізмом», цькували багатьох відомих представників української інтелігенції. Проголошуючи боротьбу з «історичною школою М. Грушевського та його учнями», влада знищувала об'єктивну історію України, українську національно-державницьку ідею. Науковці могли висвітлювати історію України тільки через призму класової боротьби та російсько-української єдності, а письменники та митці возвеличувати радянську державність та її успіхи.

З особливою жорстокістю перевиховували населення західних областей, де після війни відновлювалася / утверджувалася радянська система. Підтримка боротьби ОУН та УПА проти сталінської тоталітарної машини за Соборну, Незалежну Українську Державу, мала наслідком ідеологічний тиск, терор, фізичне знищення, репресії, депортації проти нього. Наймасовіша депортація – операція «Захід», відбулася у жовтні 1947 р. Загалом із семи західних областей України у віддалені райони СРСР було вивезено за підтримку, участь, родинні зв'язки з українським визвольним рухом 26,3 тис. сімей або 77 791 особу, три чверті з них становили жінки й діти.

Вдало розроблена структура, розподілені функції, зміна стратегії і тактики згідно зі зміною умов боротьби, незважаючи на залучення сталінською системою усіх можливих засобів протидії, дозволила ОУН та УПА практично ще десять років після закінчення радянсько-німецької війни вести боротьбу із радянською тоталітарною системою за незалежну Українську державу. Після загибелі командувача УПА Р. Шухевича 5 березня 1950 р. організований опір на західноукраїнських землях почав іти на спад. Проте окремі невеликі загони УПА та рештки підпілля продовжували діяти. Наступником Р. Шухевича став В. Кук, який був командиром УПА до свого арешту у 1954 р.

Сталінський тоталітарний режим намагався знищити духовну опору українства – Українську греко-католицьку церкву. На Львівському псевдособорі в березні 1946 р. було проголошено про її перехід в лоно російської православної церкви. Влітку 1949 р. відбулося «добровільне возз'єднання» Мукачівської єпархії з Руською православною Церквою. Незважаючи на репресії проти священнослужителів та вірян, УГКЦ продовжила свою діяльність у підпіллі.

Процеси десталінізації, лібералізації, які розпочалися після смерті Сталіна і утвердженням при владі М. Хрущова (1953), мали великий вплив в Україні, яка довгі десятиліття потерпала від сталінського терору. Саме українці, які брали активну участь у табірних повстаннях, сприяли розвалу «архіпелагу ГУЛАГУ». У цей період зросла роль українського фактора у різних сферах суспільного життя. Фактично вперше на чолі республіки першим секретарем став українець Олексій Кириченко, почалося висування українців і на інші відповідальні посади. Після XX з'їзду КПРС (лютий 1956), який легітимізував нову партійну лінію, прискорився процес часткової реабілітації. За роки хрущовської «відлиги» були реабілітовані деякі українські письменники, митці, учені, окремі партійні, державні, військові діячі, поміж них і члени забороненої Комуністичної партії Західної України. У 1953–1964 рр. до України із тюрем і заслань повернулися сотні тисяч незаконно засуджених.

Апогеєм десталінізації став XXII з'їзд КПРС (жовтень 1961). У масових репресіях звинувачували вже і найближчих соратників Й. Сталіна. Міста, села, вулиці, установи, колгоспи, підприємства, які були названі на честь «вождя народів», перейменовувалися, демонтовувалися його пам'ятники та бюсти, вилучалися твори із бібліотек, було винесено тіло диктатора із мавзолею. Радянським громадянам обіцяли, що за 20 років вони житимуть при комунізмі.

У цей період командно-адміністративна система залишилася, але її головний принцип – централізм – зазнав значної трансформації, адже суттю змін, пов'язаних із процесом лібералізації у сфері державного будівництва, була хоча й обмежена та непослідовна, але децентралізація [3, с. 72]. У липні 1963 р. керівником респуб-

ліканської партійної організації обрали П. Шелеста (1963–1972). Його попередник, М. Підгорний, що користувався великою довірою М. Хрущова, став секретарем ЦК КПРС. Незважаючи на згортання ліберальних перетворень П. Шелест терпимо ставився до українського культурно-національного відродження. В окремих випадках прагнув відстояти інтереси республіки, зокрема в економічній сфері. Загалом у політичному керівництві України окреслилися дві головні тенденції – автономістська, яку уособлював П. Шелест, і централістська, котру провадив В. Щербицький (1972–1989).

Лібералізація та деєталінізація суспільства мали позитивне значення для розвитку української культури. Вони принесли нову морально-політичну атмосферу в суспільство і розширили можливості для творчої діяльності. З початку 60-х рр. XX ст. в Україні з'являється ціле покоління молодих літераторів і митців – так званих «шістдесятників», до яких належали Л. Костенко, Д. Павличко, І. Драч, М. Вінграновський, В. Стус, В. Симоненко, Г. Тютюнник, А. Горська, І. Дзюба, В. Чорновіл, Є. Сверстюк, І. Світличний та ін. Починаючи зі зміни стереотипів та пошуку нових форм самовираження у мистецтві, вони зрозуміли необхідність докорінного оновлення на засадах загальнолюдських цінностей всього суспільного життя [3, с. 123]. Рух шістдесятників складав опозицію системі, але опозицію в рамках цієї системи.

З другої половини 1960-х рр. спроби перевантажити радянську систему припинилися. Замість реформ на перше місце поставили втримання стабільності, що призвело до «застою», який тривав два десятиліття. Відновлений централізм, втрачаючи свою жорсткість, перетворився на багатоповерховий бюрократичний централізм. У цей період зростала роль партійно-державної бюрократії. Вибори до рад відбувалися без альтернативи: на одне місце висували лише одного кандидата, відібраного партійними органами. У 60–70-ті рр. XX ст. партійний контроль став усеосяжним. КПРС оголосила себе керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, що було закріплено в Конституції СРСР від 7 жовтня 1977 р. та Конституція УРСР 20 квітня 1978 р.

Проявом ідеологічної кризи в СРСР було проголошення будівництва «розвинутого соціалізму» як найдосконалішої форми суспільно-політичного ладу. Партійне керівництво робило все, щоб із суспільних відносин зник і національний фактор. Насаджувала ідеологічна теорія, згідно з якою радянський народ це – «нова історична спільність», яка проголошувалася вищою, більш зрілою та досконалою. «Інтернаціоналістичні гасла», були прикриттям російського великодержавного шовінізму. Іван Дзюба у книзі «Інтернаціоналізм чи русифікація» (1965) показав дискримінацію українського народу в економічній, політичній, культурній і мовній сферах. Книга потрапила за кордон і була перевидана багатьма мовами.

Відсутність демократичних свобод, всевладдя партапарату, русифікація, розуміння розходження лозунгів з реальним життям, створили ґрунт для опозиційних настроїв в Україні. Але на боротьбу з режимом зважилася відносно незначна група громадян, переважно з числа інтелігенції. Дисиденти, як їх називали, прагнули до поглиблення процесів лібералізації, подальшого розвитку демократії й оновлення політичної системи, виступали за релігійні соціально-економічні права, за права національних меншин, свободу пересування. Першою дисидентською організацією в радянській Україні, яка намагалася використати ненасильницькі, по можливості – легальні методи боротьби, стала Українська робітничо-селянська спілка, яка виникла 1959 р. на Львівщині. Спілка мала за мету вихід України зі складу Союзу шляхом виконання відповідних статей республіканської та всесоюзної Конституції. Спілку було викрито радянськими спецслужбами. У січні 1961 р. відбувся закритий суд над її членами. І. Кандибу, С. Віруна, В. Луцького, О. Лібовича – засудили на різні терміни ув'язнення, а лідера Л. Лук'яненка – до розстрілу, за зраду Батьківщини (пізніше замінено 15-річним ув'язненням).

У відповідь на зростання руху опору в радянській Україні, радянський режим посилював репресії, переслідування інакодумців, намагаючись зберегти чинну систему влади. У серпні-вересні

1965 р. було проведено таємні арешти 24 представників молодшої інтелігенції, зокрема, літературного критика І. Світличного, мистецтвознавця Б. Гориня, художника О. Заливаху, літературознавця М. Косіва та ін. На захист арештованих опозиціонерів стали відомі представники української інтелігенції, які звернулися з листом-петицією до ЦК КПРС і ЦК КПУ. Протест проти репресій відбувся і на прем'єрному показі фільму «Тіні забутих предків» 4 вересні 1965 р. в київському кінотеатрі «Україна».

У 1972–1973 рр. пройшла друга хвиля арештів української інтелігенції. Заарештували В. Стуса, Є. Сверстюка, В. Чорновола, І. Калинця, І. Калинець, Л. Плюща, Н. Світличну, І. Дзюбу, С. Параджанова, Є. Пронюка, В. Лісового, С. Глузмана, М. Плахотнюка та ін. (майже 100 осіб). за написання статей і книжок, правозахисних листів і петицій, зберігання і розповсюдження літератури, підпільного видання «Українського вісника» (1970–1972), вони одержали суворі покарання. Саме завдяки самвидаву, заборонені ідеї та погляди поширювалися серед населення.

Після підписання Радянським Союзом Гельсінських угод, у 1976 р. була створена Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ). Очолив її письменник, філософ М. Руденко, виключений із Компартії та Спілки письменників України за самвидавні твори. До числа засновників УГГ входили: письменник-фантаст О. Бердник, генерал-майор П. Григоренко, правозахисники й громадські діячі: О. Мешко, І. Кандиба, Л. Лук'яненко, публіцист і релігієзнавець М. Маринович, педагог і мовознавець О. Тихий, мікробіолог Н. Строката-Караванська й історик М. Матусевич. УГГ випускала меморандуми, заяви, звернення і бюлетені. Реакція влади на діяльність групи була негативною, репресії ставали дедалі жорстокішими. До середини 80-х рр. дисидентський рух в Україні був розчавлений репресіями, проте не знищений і поповнювався усе новими членами. Опозиційний рух в УРСР у 60–80-х рр. ХХ ст. – складова національно-визвольної боротьби українського народу, який був продовженням попередніх

етапів його визвольних устремлінь за здобуття української державності.

Отже, після війни в УРСР відновився сталінський тоталітарний режим. І навіть, коли політична система СРСР у період десталінізації зазнала деякої лібералізації, Україна не мала ніяких шансів на незалежнення.

Питання для самоконтролю

1. Покажіть, чи була УРСР у повоєнні роки суб'єктом міжнародних відносин.
2. Розкрийте як у повоєнні роки формувалися кордони сучасної України.
3. З'ясуйте, у чому виявився суперечливий характер економічного розвитку УРСР.
3. Доведіть, що економічна та соціальна політика радянської системи, сприяла її утвердженню за збереження в Україні.
4. З'ясуйте які чинники свідчать, що радянська Україна мала статус квазідержави.
5. Висвітліть діяльність опозиційного руху в Україні проти радянської системи.

Література

1. Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50–80-ті рр. ХХ ст. / О.Г. Бажан, Ю.З. Данилюк. Київ : Рідний край, 2000. 616 с.
2. Баран В. Україна 1950–1960-рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. 447 с.
3. Баран В.К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / В.К. Баран, В.М. Даниленко. *Україна крізь віки: у 15-ти т.* Київ : Вид. дім «Альтернативи», 1999. Т. 12. 304 с.
4. Бойко О.Д. Історія України : навч. посіб. 3-тє вид, випр., доп. Київ : Академвидав, 2010. 688 с.
5. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. Київ : «Генеза», 1996. 360 с.

6. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ : Портал, 2021 432 с.

7. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років XX століття. Львів : Вид. ЛНУ імені Івана Франка, 2000. 304 с.

8. Кульчицький С.В. Україна в період загострення кризи радянської системи / С.В. Кульчицький, Ю.І. Шаповал. *Український історичний журнал*. 2005. № 21–22. С. 31–45.

ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

План

1. Спроби оздоровлення радянської економічної системи.
2. Лібералізація суспільно-політичного життя в Радянському Союзі та її наслідки для України.

1. Спроби оздоровлення радянської економічної системи.

Остання «п'ятирічка» в Радянському Союзі стала кроком від «застою» до розпаду країни. Зміни були блискавичними – все, що виглядало у середині 80-х рр. XX ст. як «системна криза», вже у 1990 р. перетворилося на агонію «імперії зла» та дало шанс Україні на звільнення.

Перші кроки демократизації суспільства в період «перебудови». Перша половина 80-х рр. в СРСР стала епохою «генсекопаду» – чотири генеральні секретарі комуністичної партії змінилися за чотири роки. У березні 1985 р. до влади прийшов відносно молодий 54-літній Михайло Горбачов, що спрямував свою діяльність на впровадження системних змін у країні та на міжнародній арені. Він започаткував політику «перебудови» (революції згори). Термін «перебудова» – означає політичний курс компартії Радянського Союзу, ініційований у 1985 р. М. Горбачовим і спрямований на модернізацію усіх сфер життя країни. У економіці мав відбутися перехід до інтенсивних методів господарювання, у внутрішній політиці – демократизація соціального життя та піднесення його стандартів (матеріального благополуччя), у зовнішній політиці – зупинення «холодної війни» і гонки озброєнь, у сфері ідеології – «гласність», що передбачала відмову від цензури і допускала плюралізм думок, повернення історичної пам'яті, відмову від партійної оцінки суспільних явищ.

«Перебудова» пройшла у два етапи. Перший тривав від 1985 до 1988 р. – від обговорення концепції до усвідомлення, що її впро-

вадження можливе лише через реформування, а не «прискорення». Другий етап перебудови тривав від 1988 р. до 1991 р. і характеризувався швидкими політичними змінами та спробою переходу від планової до регульованої ринкової економіки. Тоді ж розпочалася й перебудова політичної системи, що її супроводжувала «гласність» – максимальна відкритість у обговоренні суспільних і політичних проблем. Цей другий етап перебудови «увінчався» першими демократичними виборами до Верховної ради (1990) та різким падінням економіки. Як результат політика перебудови, що мала оздоровити радянську систему, прискорила її розпад.

Найбільш яскравою подією цього часу в Україні стала аварія на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 р., що виявилася найбільшою світовою екологічною катастрофою техногенного походження усього століття. Як результат – 7 тис. загиблих, 60 тис. інвалідів, сотні тисяч переселенців з зони відчуження, радіоактивне забруднення, що вийшло за межі УРСР, економічні втрати. Катастрофа унаочнила недолугість партійного керівництва СРСР та УРСР та антилюдську сутність радянської влади, що спершу заперечувала факт аварії, а потім намагалася применшити її масштаби. Допіру у серпні 1990 р. було прийнято постанову Верховної Ради УРСР «Про невідкладні заходи із захисту України від наслідків Чорнобильської катастрофи».

Спроби та результати економічних реформ. Економічні зміни на початках «перебудови» відбувалися під гаслом «прискорення» розвитку та боротьби з негативними явищами суспільного життя (пияцтвом). Останнє вилилося у знищення окремих галузей (виноробства) та значних втрат бюджету від продажу алкогольних напоїв, неабиякого розвитку тіньової економіки. На початку 1986 р. було вирішено боротися з тіньовою економікою (нетрудовими доходами), але вже наприкінці цього року було прийнято Закон «Про індивідуальну трудову діяльність» (з податком на прибуток у 65 %, що, однак, не спиняло приватної ініціативи).

«Прискорення» не спрацювало, виявивши системні проблеми економіки і у 1987 р. розпочалася реалізація економічної реформи

(М. Рижков), основною ідеєю якої стало впровадження у планову (командну) економіку елементів саморегулювання («реформа трьох С – самостійність, самоокупність, самофінансування»). На законодавчому рівні це виявилось у прийнятті законів про «Державне підприємництво» та «Про кооперацію». Проте реформа була утопічною за своєю суттю, наштовхувалася на спротив партійної номенклатури та, врешті, зазнала краху.

Це примусило розпочати рух до ринкової економіки. У травні 1990 р. було опубліковано план реформ з переходу від планової до регульованої державою ринкової економіки, які, проте, не були підтримані Верховною радою СРСР. Непослідовність та несистемність цих дій призвела до розвалу економічних зв'язків всередині країни та виявилася у появі дефіциту окремих груп товарів, запровадженні бартерних схем обміну, прискоренні інфляції (у 1990 р. – 10 % на рік, у 1991 р. – 25 % на тиждень), різкому падінні ВВП, запровадженні карткової системи забезпечення товарами. Усе це потягло за собою падіння рівня забезпечення населення та зростання антирадянських протестних настроїв.

2. Лібералізація суспільно-політичного життя в Радянському Союзі та її наслідки для України. *Зростання самосвідомості й духовності народу, активізація українського національно-визвольного руху.* Не менш руйнівною для радянської системи влади стала політика «гласності», у ході якої було скасовано цензуру, стала можливою критика панівного ладу і, врешті, розпочалося усвідомлення його антилюдської сутності. «Гласність» створила умови для повернення історичної пам'яті та реабілітації жертв сталінських репресій; постанови громадських і науково-просвітницьких товариств («Просвіта», «Меморіал»); альтернативної преси тощо. Усе це значно пожвавило суспільно-політичну активність населення, що вилилося у появу перших масових мітингів, страйків, пікетів тощо.

Створення Народного Руху України, виникнення політичних партій і їх ставлення до державного статусу України. Зі створенням «Народного руху України за перебудову» пов'язують акти-

візацію національного життя. Ця організація постала у листопаді 1988 р., коли компартійний комітет Спілки письменників УРСР створив «групу сприяння перебудові», яку очолив поет Іван Драч. Ця група приступила до створення та розбудови не партійної масової організації. Долаючи протидію партійної номенклатури, у вересні 1989 р. в Києві було проведено установчий з'їзд НРУ. На початках метою діяльності НРУ визначалися демократизація, екологічна безпека, економічна самостійність та визнання державного статусу української мови. А вже з 1990 р. програма радикалізувалася, і організація почала виступати за вихід України з СРСР та ліквідацію монополії компартії на владу. Першою масовою акцією НРУ стало проведення «живого ланцюга» (понад 770 км.) 21 січня 1990 р. вздовж траси Львів – Київ у пам'ять про Акт злуки УНР і ЗУНР.

Боротьба за легалізацію національних церков. Єдиною «визнаною» в СРСР була Російська православна церква, що діяла під контролем влади та наглядом спецслужб. На території України діяло 4 тис. громад, більшість з яких була відібрана в УГКЦ у 1946 р. і зосереджувалася на західних теренах. З ініціативою відродження УГКЦ, яка продовжувала діяльність у підпіллі, у 1988 р. до М. Горбачова звернувся тодішній Папа Римський Іван Павло II, але це мало зворотний ефект. До відкритої боротьби греко-католицькі священники вдалися у 1989 р., розпочавши акцію голодування. Тоді ж у Верховній раді СРСР зазвучало питання про легалізацію цієї церкви, а її віряни (понад 150 тис.) долучилися до масових молебнів. Під цим тиском М. Горбачов на у грудні 1989 р. під час візиту до Риму скасував заборону УГКЦ.

На початку того ж року у Києві ініціювали виокремлення Української автокефальної православної церкви. Через рік у Москві на Архієрейському соборі оголосили про створення українського екзархату, що отримав назву Українська православна церква (підпорядкована Московському патріархату).

Політичне життя України (1990–1991 рр.): вибори до Верховної Ради, політичний страйк та голодування студентів, референдум щодо збереження СРСР та його результати. У березні 1990 р.

відбулися перші більш-менш демократичні вибори до Верховної ради УРСР, що проходили в умовах гострої політичної боротьби і принесли перемогу комуністам в усіх регіонах України, окрім західного (Львівщина, Франківщина і Тернопільщина). У Верховній раді було створено Демократичний блок, члени якого вимагали політичного й економічного суверенітету країни.

Коли з Конституції СРСР було вилучено 6 статтю про керівну роль комуністичної партії, розпочалося формування багатопартійної системи та у суспільну практику зайшло поняття «політичний плюралізм». У квітні 1989 р. було створено першу політичну партію на базі Гельсинської спілки – Українську республіканську партію на чолі з радянським дисидентом Левком Лук'яненком, звільненим із заслання допіру наприкінці 1988 р. Протягом наступного року в Україні було створено два десятки партій. Усе це відбувалося на тлі гострої кризи компартії, що остаточно дискредитувала себе після Чорнобильської катастрофи і переживала масовий відтік кадрів.

Сукупність усіх цих процесів вилилася у прийняття 16 липня 1990 р. «Декларації про державний суверенітет України», яким проголошувалися «право української нації на самовизначення, принципи народовладдя, розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову, гарантія прав і свобод громадян, територіальна недоторканність України, економічна самостійність, екологічна безпека, право на власні силові структури та суб'єктність міжнародного права». Цей документ став епохальним, оскільки визначив спрямований на незалежність вектор розвитку України.

З початком осені 1990 р. політична боротьба вступила у нову фазу: 1 жовтня розпочався всеукраїнський політичний страйк (долучилися близько 1 млн. людей), на якому звучали економічні (роздержавлення власності) та політичні (визнання положень «Декларації...» конституційними) вимоги. А вже наступного дня розпочалося студентське голодування у Києві (137 осіб). Студенти вимагали відставки чинного прем'єра, перевиборів до ВР на багатопартійній основі, націоналізації компартійної власності, відмови

від нової союзної угоди тощо. Страйк набирив розголосу і почав ставати масовим, що змусило владу УРСР піти на поступки.

У грудні 1990 р. паралельно з контрнаступом влади (арешт Степана Хмари та лідерів студентського страйку) було прийнято рішення провести референдум про збереження СРСР, який відбувся у березні 1991 р. Перше питання присвячувалося потребі збереження, але переформатування СРСР (за це проголосували 70,5 % виборців), у другому йшлося про те, що умови перебування в складі СРСР мають визначатися «Декларацією про державний суверенітет України» (за це висловилися 80,2 % виборців), а третє питання, внесені до бюлетнів жителів Львівщини, Франківщини і Тернопільщини, стосувалося незалежності Української держави (підтримали 88 % голосуючих). Результати референдуму засвідчували неможливість існування Радянського Союзу на старих засадах.

Події в республіках розвивалися з такою швидкістю і силою, що представникам центральної союзної влади ставало зрозуміло – утримати розпад СРСР не видається можливим. Тоді ж у владі виокремилися дві групи: ті, хто виступав за переформатування Радянського Союзу (М. Горбачов), та представники силового блоку, котрі усвідомлювали неможливість втримати владу законним способом. 19 серпня 1991 р. громадяни СРСР прокинулися під сумнозвісні звуки балету «Лебедине озеро» (за традицією, саме цим твором супроводжувалися похорони радянських генеральних секретарів ЦК КПРС). «Лебедине озеро» стало музичним обрамленням спільної заяви ДКНС (Державного комітету надзвичайного стану) у складі віце-президента СРСР Г. Янаєва, прем'єра В. Павлова, генералів Б. Пуго та Д. Язова, котрі оголосили про неіздатність М. Горбачова та перебирання влади на ДКНС. Це був реакційний виступ і він тягнув за собою реакційні такі реакційні рішення, як: заборона багатопартійності, введення надзвичайного стану, заборона протестних акцій, контроль ЗМІ, запровадження комендантської години в Москві, стягування військ – усього того, що мало ознаки класичного перевороту.

Але ці дії викликали рішучі протести демократичних сил як в республіках, так і в самій Москві, де на вулиці вивів людей Б. Єльцин, і заколот, що увійшов в історії як «путч», зазнав поразки 22 серпня 1991 р. Цей заколот став останньою краплею для демократичних сил в Україні, а його поразка остаточно переконала тодішнього голову Верховної ради Л. Кравчука у незворотності демократичних змін. І вже 24 серпня 1994 р. на позачерговій сесії ВР було прийнято Акт проголошення незалежності України.

Отже, спроби модернізації радянської держави, складовою частиною якої була УРСР, призвели до загострення кризових явищ у всіх сферах життя, поставили питання спроможності існування СРСР та відкрили Україні шлях до незалежності.

Питання для самоконтролю

1. Поясніть потребу модернізації в СРСР середини 80-х рр. XX ст.
2. Розкрийте особливості економічних реформ, здійснюваних радянською владою у 2 пол. 80-х рр. XX ст.
3. Окресліть масштаби та значення аварії на Чорнобильській АЕС.
4. Розкрийте суть політики «гласності».
5. Поясніть вплив «перебудови» на активізацію суспільно-політичного життя в УРСР наприкінці 80-х рр. XX ст.
6. Окресліть значення «Декларації про державний суверенітет України».
7. Поміркуйте, чому зазнав невдачі «путч» 19 серпня 1991 р. та які наслідки це мало для України.

Література

1. Грицак Я. «Подолати минуле: глобальна історія України». Київ : Портал, 2021. 432 с.
2. Дещинський Л.Є. та ін. Історія України та її державності : курс лекцій : навч. посіб. Львів : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2009. 476 с.

3. Історія України. Документи. Матеріали / уклад. В. Король. Київ : Видавничий центр «Академія», 2002. 448 с.
4. Історія України: джерельний літопис / за ред. В.І. Червінського, М.І. Обушного. Київ : ДП «Дирекція ФВД», 2008. 800 с.
5. Петровський В.В. Історія України : Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В.В. Петровський, Л.О. Радченко, В.І. Семененко. Харків : ВД «Школа», 2007. 592 с.
6. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / пер. з англ. Р. Ключко. Харків, 2016. 496 с.

СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

План

1. Розгортання державотворчих процесів у 1991–2002 рр.
2. «Помаранчева революція».
3. Вибори Президента 2010 р., повернення до моделі президентсько-парламентської республіки.
4. Загострення політичної ситуації наприкінці 2013 р. Євромайдан. Революція Гідності 2013–2014 рр.
5. Вибори Президента 2014 і 2019 рр.
6. Економічні процеси у 1998–2019 рр. Зміни в чисельності, складі і соціальній структурі населення.
7. Міжнародне становище та зовнішня політика сучасної української держави.
8. Українська держава в умовах російсько-української війни.

1. Розгортання державотворчих процесів у 1991–2002 рр.

Період, що минув з часу проголошення незалежності України, є не лише хронологічним виміром нової історичної епохи, а й позначений важливими суспільно-політичними процесами, а саме створенням державних інституцій і структур, нової системи суспільних відносин, правової і демократичної держави. Першими кроками української влади до забезпечення державної незалежності були прийняття Верховною Радою України законів: «Про громадянство України» (жовтень 1991 р.), «Про державний кордон» (7 листопада 1991 р.), президентського указу «Про утворення державного митного комітету України» (12 грудня 1991 р.). 24 серпня 1991 р. було прийнято Верховною Радою Постанову «Про військові формування на Україні». Разом зі Збройними силами були створені такі силові структури, як частини спеціального призначення, Служба безпеки та інші.

Важливими атрибутами суверенної держави є символіка: синьо-жовтий прапор України (отримав статус державного 28 січня 1992 р.), гімн (державним гімном України 15 січня 1992 р. стала мелодія композитора М. Вербицького на слова П. Чубинського «Ще не вмерла України, ні слава, ні воля», у повному обсязі зі словами затверджений 6 березня 2003 р.), малим гербом України був прийнятий 9 лютого 1992 р. – тризуб.

В Україні запрацювала нова судова система, зокрема, Верховний суд України, загальні, арбітражні та військові суди. Генеральна прокуратура відповідно до Закону України «Про прокуратуру», прийнятого 5 листопада 1991 р. Єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні, створений в 1992 р., – Конституційний суд, який здійснює нагляд за дотриманням Конституції України. Отже, за період незалежності України формуються її політична, судова і правоохоронні системи, зароджується громадянське суспільство.

У липні 1991 р. було запроваджено інститут президентства, що завершило формування нових політичних традицій в Українській державі, створило ширші можливості для участі громадян у політичному житті суспільства. Першим президентом незалежної України (від грудня 1991 р. до липня 1994 р.) був Л. Кравчук. У результаті дострокових виборів, які були зумовлені загостренням протистояння між Президентом, урядом і Верховною Радою, наростанням економічної кризи в державі, невдоволенням населення погіршенням умов життя, страйком шахтарів Донбасу, який поширився в інших регіонах, президентом став Л. Кучма.

Вибори до найвищого законодавчого органу України – Верховної Ради України 2-го скликання (березень 1994 р.), відбувалися на більш демократичній основі ніж попередні, за мажоритарною системою, з наближенням до стандартів реальної багатопартійності. Висування кандидатів здійснювалося за визначеними територіальними округами, а не за партійними списками. Ця система помітно обмежила вплив політичних партій та громадських об'єднань на вибори. Наступні вибори до Верховної Ради України 29 березня 1998 р. вперше відбувалися за змішаною системою. Одна половина

депутатів обиралися в одномандатних виборчих округах, а друга – за списками від політичних партій, виборчих блоків партій у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі. У верховних радах 2 і 3 скликання перемогу отримували ліві сили (КПУ), друге місце мав Народний Рух України.

У політичному розвитку за часів незалежності Україна проходить складний процес трансформації форм політичного правління. Особливу роль у впродовж останнього десятиліття відіграє дискусія стосовно того, яку модель влади необхідно обрати Україні, щоб демократичні завоювання стали незворотними: парламентську, президентську чи змішану, напівпрезидентську. Саме з цими проблемами пов'язані спроби політичного реформування у нашій країні шляхом конституційних змін. Відповідно до Конституції України, яка була прийнята 28 червня 1996 р., модель влади мала характер президентсько-парламентської республіки. У листопаді 1999 р. Л. Кучма був вдруге обраний президентом.

В умовах гострої боротьби між пропрезидентськими силами і опозицією 31 березня 2000 р. за змішаною системою відбулися другі вибори Верховної Ради України. Перемогу отримав партійний блок «Наша Україна», очолюваний В. Ющенком. Вибори засвідчили реальний поступ українського суспільства вправо і поразку лівих партій. Однак опозиційні сили не сформували парламентської більшості.

2. «Помаранчева революція». Загострення суспільно-політичної ситуації, масові фальсифікації у виборчому процесі 2004 р., вилилися у масові протести громадян проти чинної влади. 26 грудня 2004 р. під час переголосування другого туру президентських виборів в Україні здобув перемогу опозиційний кандидат В. Ющенко.

Широкий народний протест проти фальсифікацій на виборах 2004 р. став можливим завдяки розвитку громадянського суспільства, але «помаранчева революція» не виправдала надій громадян, які очікували рішучих реформ та справжньої демократії.

Під час мітингів протесту на Майдані Незалежності під помаранчеві прапори стали не лише й не тільки українські націоналісти. Це були сотні тисяч людей, які більше не хотіли миритися з корупцією, зазіханнями на демократію та розкраданням країни. Незважаючи на те, що представники «помаранчевої» опозиції використовували українську мову та культуру як інструмент мобілізації, вони боролися за створення такої України, яка була б сучасною процвітаючою багатонаціональною державою з ефективною демократичною системою і прозорою економічною політикою.

Імпульсом до загострення міжвладних відносин стали події грудня 2004 р., внаслідок яких було започатковано реалізацію проєкту з політичної реформи, що набула чинності 1 січня 2006 р. Принципово важливим моментом конституційних змін став обсяг повноважень у системі владних відносин, насамперед між парламентом і президентом, з одного боку, та президентом і урядом, з іншого. Згідно з нормами чинної Конституції, парламент суттєво зміцнив свої позиції в частині формування уряду – він не лише затверджувався законодавчим органом, а й формувався парламентською більшістю, а відтак уряд – центральна ланка виконавчої влади – із підпорядкування президентові фактично перейшов у підпорядкування парламенту. Такі зміни у повноваженнях законодавчого органу влади та президента дали підстави для визначення вітчизняної форми правління як парламентсько-президентської. Але політична ситуація в країні не лише не стабілізувалася, а й набула ще більшої загостреності та розбалансованості. Змінити ситуацію на краще був покликаний Закон «Про Кабінет Міністрів України» (січень 2007 р.), яким передбачалося повернення президентові деяких утрачених раніше повноважень.

3. Вибори Президента 2010 р., повернення до моделі президентсько-парламентської республіки. 7 лютого 2010 р. Президентом України обрано В. Януковича. Кожний президент намагався втілювати свою програму дій, яка не завжди була результативною. У системі органів виконавчої влади України Вищим органом є Кабінет Міністрів. За двадцять років незалежності при владі пере-

бували 17 урядів. Вибори до Верховної Ради 26 березня 2006 р. відбувалися за пропорційною системою. Участь брали 45 політичних партій та блоків: Партія регіонів, «Блок Юлії Тимошенко», Блок «Наша Україна», Соціалістична партія України, Комуністична партія України. Останні вибори (28 жовтня 2012 р.) до українського парламенту відбулися за змішаною виборчої системою, з 5 % бар'єром для партій. Таким чином, загалом за партійними списками та в одномандатних округах до парламенту обрані 445 народних депутатів, з них від Партії регіонів – 185, ВО Батьківщина – 101, партії УДАР – 40, ВО Свобода – 37, КПУ – 32, партії Єдиний Центр – 3, Народної партії – 2, партії Союз – 1, Радикальної партії Ляшка – 1, а також 43 самовисуванці. Позитивні наслідки зміни виборчої системи експерти вбачають у реалізації принципу територіального представництва та частковому оновленні політичної еліти, у забезпеченні політичної відповідальності народних обранців перед виборцями. Рішення Конституційного суду України від 30 вересня 2010 р. привело до зміни політичної системи знову на президентсько-парламентську, в якій Президент став домінуючою фігурою у відносинах з усіма гілками влади.

4. Загострення політичної ситуації наприкінці 2013 р. Євромайдан. Революція Гідності 2013–2014 рр.

У 2013 р. ситуація склалася так, що Україна опинилася в умовах повного контролю олігархічною сім'єю президента Віктора Януковича. Політика президента і діяльність його оточення були спрямовані на те щоб: *по-перше*, розвернути Україну якомога подалі від ЄС і наблизити її до росії; *по-друге*, збільшити вплив російської культури на українське суспільство, і це робилося доволі активно через засоби масової інформації, зокрема, телебачення, які були підконтрольні олігархам; *по-третє*, отримати якомога більший економічний ресурс для свого оточення нелегальним способом.

У квітні 2010 р. В. Янукович уклав Харківські угоди з росією, які продовжили термін перебування російського чорноморського флоту в Україні до 2042 р. (хоча цей термін спливав у 2017 р.). У 2010 р. президентом у політичне поле була повернута Конституція

1996 р., тобто зміни, внесені у 2004 р., були ліквідовані (В. Янукович отримав владу, яку свого часу мав президент Л. Кучма). Це були серйозні владні повноваження, він міг на власний розсуд змінювати уряд, а відтак навіть визначати політичну стратегію розвитку держави. Все це впливало на суспільну думку, свідомість тогочасного суспільства через обмеження політичних прав і свобод громадянства, витіснення україномовного культурного середовища. Насамперед це впливало на молодь, яка прагнула і хотіла приєднатися до Європи. Зрештою, європейська інтеграція була закладена політичними документами в українське законодавство ще у 90-х рр., а – пізніше в Конституції України. Саме ці кроки уряду Миколи Азарова викликали занепокоєння активної частини українського суспільства, передусім, молоді, підприємців (протести проти проєкту податкового Кодексу «Податковий майдан» 2010–2011 рр.).

Відповідно, коли наприкінці 2013 р. стало очевидним, що уряд М. Азарова відмовився від курсу на Європейську інтеграцію, а 29 листопада президент В. Янукович не підписав у Вільнюсі (Литва) асоціацію між Україною та ЄС, це призвело до всеукраїнського вибуху – почалася Революція Гідності. На Майдан першими вийшли студенти, а пізніше представники інших соціальних груп, якими рухало прагнення щось змінити в країні, скинути владу і розвернути її назад обличчям до ЄС; припинити наступ на права і свободи, який вівся з корумпованої верхівки президента В. Януковича. Всі ці чинники, в основі яких лежало звичайне прагнення до свободи і справедливості рухали учасниками Революції Гідності, в тому числі і українською молоддю, студентами, інтелігенцією.

11 грудня 2013 р. – це початок подій на вул. Грушевського; 30 листопада – штурм адміністрації Президента на вул. Банковій, повалення пам'ятників Леніну, захоплення адміністративних будівель. Головними вимогами протестувальників були: звільнення заарештованих учасників Майдану, припинення репресій, відставка уряду і президента, а також підписання Угоди з Євросоюзом.

Револуція Гідності переросла із мирного протесту в протест кривавий. Люди які їхали на Майдан уже в січні 2014 р. (відбулися перші вбивства, закатували Юрія Вербицького зі Львова, загинули Сергій Нігоян, Михайло Жизневський), були свідомі того, що влада піде на криваві розправи, щоб придушити всенародний протест.

Отже, основними мотивами, якими керувався український народ під час Револуції Гідності були: свобода, справедливість, відстояти честь та гідність Української Держави.

Хронологія Револуції Гідності включає такі етапи: *I* – 21 листопада – 29 листопада 2013 р.; *II* – 30 листопада – 11 грудня 2013 р.; *III* – 11 грудня 2013 р. – 16 січня 2014 р.; *IV* – 16 січня – 20 лютого 2014 р. 19 січня 2014 р.; *V* – 21 лютого – червень 2014 р. – анексія Криму; самоусунувся В. Януковича від виконання конституційних повноважень (статтею 112 Конституції України виконання обов'язків Президента було покладено на Голову Верховної Ради України О. Турчинова)

Відтак, зміни після Майдану були досить значними в різних суспільних сферах. В політичному напрямі була відновлена Конституція 2004 р., тобто повноваження президента були обмежені; Україна відвернулася від російського впливу, президентом П. Порошенком було підписано Асоціацію з ЄС. В економічному плані Україна значною мірою відмовилася від російських енергоносіїв, почала закуповувати їх у Європі, різко зменшився обсяг торгівлі з росією і т. д. Тому справді ці події позначилися на українській державності та суспільстві. Однак одним із непривабливих наслідків Револуції Гідності була російська окупація Криму і початок воєнних дій на Донбасі. Росія скористалася подіями на Майдані, слабкістю української влади, ситуацією лютого 2014 р., захопила Крим і намагалася відірвати значну частину території України на Сході та Півдні (події в Одесі квітень-травень 2014 р.).

Важливо те, що найважливішим досягненням Майдану були відстояні принципи народовладдя і демократії, український народ надалі отримав можливість відстоювати і вирішувати свою долю,

вільно обирати парламент і президента, наш народ став ще сильнішим та єдиніший.

5. Вибори Президента 2014 і 2019 рр.

Юридичною підставою проведення позачергових виборів 2014 р. було визначено самоусунення Президента України В. Януковича від виконання конституційних обов'язків. Перемогу на президентських виборах у першому турі здобув П. Порошенко (54,7 %). Підґрунтям для позачергових виборів 26 жовтня 2014 р. став попередньо спланований вихід з парламентської коаліції фракцій «УДАР Віталія Кличка» та «Свобода». Зі свого боку, сформувавшись швидкими темпами, партія «Блок Петра Порошенка» метою призначення позачергових виборів вбачала посилення представництва в депутатському корпусі.

У 2019 р. на чергових президентських виборах перемогу у другому турі отримав кандидат без політичного досвіду В. Зеленський (73,2 % підтримки) на противагу головному конкурентові П. Порошенку.

Аналізуючи часовий характер виборів, важливо відзначити, що президентські і парламентські вибори у 1994 р. та 2004 р. були позачерговими, натомість у 2019 р. президентські – черговими, а парламентські – позачерговими.

6. Економічні процеси у 1998–2019 рр. Зміни в чисельності, складі і соціальній структурі населення.

На початковому етапі реформ в Україні йшлося про ліквідацію не тільки засад існування соціалістичних елементів господарювання, а й домінування так званих російських інтересів. Основними завданнями соціально-економічного реформування на початковому етапі державотворення були: роздержавлення та лібералізація економіки. Головним наслідком лібералізації економіки України протягом 1991–1995 рр. стало формування засад відкритої економіки. Водночас логічним наслідком швидких темпів лібералізації української економіки в цей період був неконтрольований процес розкрадання національного багатства та розподіл об'єктів держав-

ної власності між окремими персоналіями та їхніми групами, зростання корупції, хабарництва.

Починаючи з 1995–1996 рр., в Україні розпочалася розбудова змішаної економіки, що передбачало гармонійне поєднання дії ринкових механізмів щодо лібералізації національної економіки із заходами її державного регулювання. Саме за рахунок цього передбачалося досягти високих темпів економічного зростання, забезпечити максимальну зайнятість і врахувати принцип соціальної справедливості у розподілі національного багатства.

З другої половини 90-х рр. ХХ ст. в Україні спостерігалися ознаки фінансової стабілізації: зменшився дефіцит бюджету; утримувався низький рівень інфляції (у середньому 2 % на місяць); був встановлений стабільний курс гривні (національна валюта була впроваджена у вересні 1996 р). На підґрунті цих позитивних явищ почало відбуватись швидке зростання обсягів українського експорту, майже повністю завершувалася мала приватизація.

Аналіз соціально-економічної ситуації в Україні за 1996–2000 рр. свідчить, що в цей період зберігалася чітко означена тенденція до надмірного державного споживання, внаслідок чого український бюджет потерпав від постійного дефіциту. Уряд намагався активізувати позики у міжнародних фінансових організацій (передусім у Міжнародного валютного фонду та Світового банку); накопичував заборгованість із заробітної плати та пенсій.

Фінансова криза 1998 р. суттєво погіршила економічну ситуацію в Україні. Зовнішній борг України перед Світовим банком (у тому числі перед МВФ) має не тільки економічне, але й насамперед політичне значення. Для запобігання невиправданому адміністративному втручання у розвиток бізнесу та ліквідації штучних адміністративних перешкод активізації підприємницької діяльності протягом 2000–2005 рр. були внесені зміни до українського законодавства, зокрема, у 2003 р. в Україні були ухвалені Господарський та Цивільний кодекси України.

Напередодні подій осені-зими 2004 р. неабияких розмірів досягли корупція, «приватизація», ігнорування суспільної етики та

моралі, непрозорість у процесі прийняття загальнодержавних рішень, особливо в економічній сфері тощо. Водночас державна влада виявилась безсилою подолати поглиблення кризових явищ в економіці: зниження конкурентоспроможності національного виробництва на зовнішніх ринках; падіння рівня життя переважної більшості населення України; подальшу тонізацію національної економіки тощо.

Події Помаранчевої революції були оцінені міжнародною спільнотою як підтвердження обрання Україною демократичного шляху розвитку, курсу на лібералізацію економічних процесів на всіх рівнях національного господарства. 30 грудня 2005 р. Європа визнала Україну країною з ринковою економікою. У січні 2006 р. питання про надання Україні статусу країни з ринковою економікою було позитивно розглянуто у США.

Економічне протистояння між угрупованнями національного регіонального капіталу логічно вилилось у політичне протистояння Заходу і Сходу України, політичну кризу 2007 р. так і не було ліквідовано, а восени 2008 р. Україна була вже втягнута у світову фінансово-економічну кризу.

Стратегічним курсом соціально-економічного розвитку України на період початку ХХІ ст., проголошена концепція «економіки знань», що включає багато складових. Однією з найважливіших є розвиток інформаційного та гуманітарного сектору як умова формування інноваційної політики в Україні.

Отже, в економічній площині, протягом усього трансформаційного періоду, традиційними для України стали: тінізація економіки; посилення соціального розшарування суспільства тощо. Спричинили ці явища прорахунки у розробці та впровадженні ринкових реформ, невідповідність чинної політичної системи характеру та темпам соціально-економічних перетворень, ручне управління економікою, що традиційно використовувалось у разі потреби термінового розв'язання найважливіших економічних проблем країни тощо.

Перше 30-річчя незалежності України характеризується економічними кризами та ринковими трансформаціями. Слабка конкурентоспроможність, застарілі технології, закриття росією своїх ринків і війна на Донбасі призвели до різкого скорочення обсягів виробництва й експорту в українському машинобудівному секторі.

Однак це не завадило покращити платоспроможність населення і фінансову стабільність. Для зміни структури економіки України потрібні високі обсяги інвестицій, які неможливі без захисту прав власності, ефективної судової системи, низького рівня корупції.

З початку 90-х рр. XX ст. скорочувались видатки на соціальну сферу, руйнувалась її інфраструктура. Такі процеси, особливо в сільській місцевості, викликали скорочення мережі закладів освіти, культури, охорони здоров'я та ін. В Україні у 2013 р., порівняно з 1995 р. суттєво зменшилась кількість закладів соціальної сфери, зокрема: закладів роздрібної торгівлі; закладів ресторанного господарства; дошкільних закладів; загальноосвітніх закладів; лікарняних закладів та ін.

За роки незалежності мало місце таке явище, як безробіття (понад 600 тис. офіційно зареєстрованих безробітних у 1998 р.); з 2007 р. спостерігається нестача висококваліфікованих спеціалістів і людей із робітничими професіями. Відбувається є масовий виїзд громадян економічно активного віку на заробітки за кордон (від 5 до 7 млн).

За всіх складнощів трансформаційних процесів позитивні зрушення здійснювалися у соціальній структурі суспільства (процес формування прошарку підприємців). Утверджувався широкий прошарок власників акцій, нерухомості, земельних ділянок (збільшилася кількість акціонерів та власників земельних паїв) тощо.

Через російське вторгнення в Україну більша частина об'єктів видів економічної діяльності, що належать до соціальної сфери, перебувають у критичному стані, про що свідчать показники техніко-економічного стану їх основного капіталу. Потужного удару зазнала економіка, отримала величезні збитки інфраструктура країни.

7. Міжнародне становище та зовнішня політика сучасної української держави. Після грудневого референдуму 1991 р. суверенну Україну протягом лише грудня визнали 68 держави. Перші країни, які схвалили незалежність Української держави, були Канада, Польща, Угорщина, Литва, Латвія. У 1993 р. Україну визнали 143 країни світу, з 132 державами встановлено дипломатичні відносини. У 2004 р. Українську суверенну державу визнали та налагодили з нею дипломатичні зв'язки 173 країни [7]. На початку 90-х рр. XX ст. були підписані договори про добросусідство та співробітництво з Білоруссю, Молдовою, Польщею, Угорщиною, Словаччиною, з Румунією на міжнародному суді в Гаазі щойно у 2009 р. остаточно вирішено суперечливе питання щодо о. Зміїний.

У процесі формування засад зовнішньої політики та вироблення стратегії європейської інтеграції у 1991 р. Україна проголосила наміри стати миролюбною без'ядерною країною [5; 11; 32; 33]. У 1992 р. Україна брала участь у Конференції з безпеки та співробітництва в Європі, та, відтак ратифікувала Гельсінські угоди і стала членом Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) [18]. У 1992 р. Українська держава вступила до Міжнародного валютного фонду, Європейського банку реконструкції та розвитку, світового банку. У листопаді 1993 р. Верховна Рада ратифікувала Договір про скорочення стратегічних озброєнь. У 1994 р. Україна приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Натомість 5 грудня 1994 р. у Будапешті, під час зустрічі учасників Наради з безпеки та співробітництва в Європі прем'єр міністр Великобританії, президенти Росії та США підписали меморандум, в якому зобов'язувалися поважати суверенітет та чинні кодони України і тим самим надали нашій державі гарантії безпеки [14].

Проголошення Українською державою без'ядерного статусу сприяло формуванню нових партнерських відносин з США та Організацією Північноатлантичного договору. У 1994 р. Україна приєдналася до програми НАТО «Партнерство заради миру» [20]. У 1997 р. у Мадриді на саміті членів НАТО прийнята хартія «Про

особливе партнерство між Україною та НАТО» [31]. У 2002 р. Україною були заявлені наміри вступити до НАТО, однак вже у 2004 р. на Стамбульському саміті Л. Кучма відзначив, що в держави немає відповідних критеріїв для членства в Альянсі, з воєнної доктрини знятий пункт про членство в організації [26].

Нових вимірів стосунки між Україною та НАТО набули в умовах російсько-української війни, яка розпочалася у 2014 р. У 2016 р. альянс оформив комплексну програму допомоги Україні. У 2017 р. Верховна Рада прийняла закон, згідно з яким членство Української держави в НАТО є пріоритетним напрямом її зовнішньої та безпекової політики [22]. У 2019 р. набрали чинності відповідні зміни до Конституції України [8]. У 2020 р. В. Зеленський ухвалив нову Стратегію національної безпеки України, яка передбачає поглиблення особливого партнерства між Україною та НАТО [28; 30]. З початком вторгнення Росії в Україну країни – члени НАТО надають безпрецедентну допомогу.

Важливим стратегічним напрямом зовнішньополітичних відносин України є співпраця з країнами Європейського Союзу. У 1994 р. в Люксембурзі підписаний перший Договір про партнерство і співробітництво між Україною і Євросоюзом [28]. У 1995 р. Україна стала членом Ради Європи, у 2003 р. отримала статус країни-сусіда ЄС, приєдналася до простору. У грудні 2005 р. увійшла до Спільноти демократичного простору, 2008 р. вступила до Світової організації торгівлі (СОТ) та уклала Угоду про асоціацію з Євросоюзом [25]. У період правління В. Ющенка перемовини щодо укладення асоціації з країнами Європейського співтовариства активізувалися. За урядування В. Януковича – продовжувалися. 30 березня 2012 р. українською стороною був підписаний попередній варіант угоди про Асоціацію з ЄС, а у листопаді 2013 р. на саміті у Вільнюсі мав бути підписаний остаточний договір. Однак незадовго до саміту українські урядовці відмовилися від підготовки до підписання угоди, обґрунтовуючи таку позицію економічними чинниками. 23–24 листопада 2013 р. на саміті у Литві В. Янукович не підписав Угоду про Асоціацію з Європейським Союзом [15, с. 5–9]. Тільки

після протестів українських громадян (Євромайдану та Революції Гідності) у березні 2014 р. прем'єр-міністр А. Яценюк підписав політичну частину угоди про Асоціацію України з країнами Європейського Союзу, а у червні 2014 р. президент П. Порошенко – її економічні розділи. У вересні 2014 р. Європарламент і Верховна Рада її ратифікували [27]. З 2017 р. між Україною та країнами Європейського союзу запрацював безвізовий режим. У 2022 р. Україна стала кандидатом у члени Європейського Союзу [19]. 12 жовтня 2021 р. Україна уклала авіаційний безвіз з ЄС. 16 березня 2022 р. Україна приєдналася до синхронної мережі континентальної Європи, а саме ENTSO-E. Через повномасштабне російське вторгнення в Україну, 28 лютого 2022 р. Україна подала заявку на вступ у ЄС за пришвидшеною процедурою, і підтримка українцями вступу до ЄС зросла до рекордних 91 %.

Ще одним важливим напрямом зовнішньої політики України було врегулювання відносин з пострадянськими країнами. 8 грудня 1991 р. після офіційної констатації розпаду СРСР Українська держава стала членом Співдружності Незалежних Держав (СНД) (залишалася її асоційованим членом до 2018 р.). У 1996 р. – співзасновниця ГУАМ (міжнародна регіональна організація, до складу якої входять Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова).

Відносини з російською федерацією відразу були доволі напруженими. Одним з конфліктних питань була проблема Чорноморського флоту. У 1997 р. підписаний договір про дружбу і співробітництво з росією. Росія визнала незалежність України, російський флот на правах оренди мав перебувати в Криму до 2017 р. (харківські угоди 2010 р. продовжували термін оренди ще на 25 років) [29]. У 2003 р. розгорнувся конфлікт через спорудження РФ. дамби до українського острова Тузла. У 2005–2006 рр. та 2008–2009 рр. відбуваються газові конфлікти з росією.

8. Українська держава в умовах російсько-української війни. Після повалення режиму В. Януковича 2014 р. РФ, окрім «гібридної війни», розпочинає відкриту збройну агресію проти України. На початковому етапі (20 лютого – початок квітня 2014 р.)

російські війська та спецслужби (так звані «зелені чоловічки») здійснюють анексію Криму та інспірують сепаратистські настрої на Сході та Півдні України. У квітні 2014 р., керовані російськими спецслужбами, сепаратисти проголосили створення так званих ДНР та ЛНР. На другому етапі російсько-української війни (травень – 5 вересня 2014 р. розгортається Антитерористична операція (АТО) проти незаконних російських та сепаратистських формувань. Паралельно розвивається волонтерський рух. Сили АТО і добровольчі батальйони звільнили більшу частину Донецької та Луганської областей. 25 серпня 2014 р. підрозділи ЗСУ опинилися в оточенні під Іловайськом. З 26 травня 2014 р. до 22 січня 2015 р. українські «кіборги» здійснювали оборону Донецького аеропорту. На третьому етапі війни збройні конфлікти локалізувалися на окремих частинах Донецької та Луганської областей. 5 вересня 2014 р. у Мінську Україна, представники ОБСЄ підписали угоду про припинення вогню у регіоні, обмін військовополоненими та реалізацію гуманітарної допомоги, забезпечення українською стороною «особливого статусу» для окремих регіонів Луганської та Донецької областей. Однак військові зіткнення на лінії розмежування продовжувалися і надалі кожного дня. Світові економічні та політичні санкції проти росії не були дієвими. 11 лютого 2015 р. у Мінську відбулася зустріч лідерів Франції, Німеччини, росії та України, на якій було досягнуто домовленості про негайне припинення вогню. Однак росія і надалі ігнорувала підписаний документ, відкрита збройна агресія та гібридна війна рф проти України продовжувалася. На четвертому етапі (30 квітня 2018–24 лютого 2022 р.) тривала операція Операції об'єднаних сил (ООС) [9, с. 10]. 24 лютого 2022 р. росія розпочала новий виток війни – повномасштабне збройне вторгнення із застосуванням найганебніших терористичних методів знищення житлових кварталів та цивільної інфраструктури. Країни Європейського Союзу та НАТО надають військову та гуманітарну допомогу Українській державі. За 5 місяців протистояння 8 мільйонів людей покинули межі Батьківщини, загинули майже 500 дітей, тисячі мирних мешканців [23].

Російський вплив на Україну під гаслом побудови «руського мира» заперечував самобутність українського народу та вилився в російську війну проти України з непередбачуваними масштабами та втратами. Новітня війна РФ проти України стала прямим викликом міжнародному співтовариству, спричинила руйнівні наслідки для європейської та глобальної безпеки.

З моменту агресії росія свідомо не дотримується правил ведення війни і масово вчиняє воєнні злочини, геноцид над українським народом. Одночасно російський агресор веде інформаційну війну та застосовує пропаганду.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте перші кроки Українського державотворення.
2. Назвіть президентів незалежної України.
3. Покажіть процес формування гілок влади в Україні.
4. Охарактеризуйте результати і наслідки парламентських виборів в період незалежності.
5. Визначте моделі державно-політичного устрою України.
6. Виділіть концептуальні засади і основні напрямки зовнішньої політики України.
7. Назвіть, у яких міжнародних організаціях бере участь і співпрацює Україна.
8. Висвітліть проблеми сучасного економічного розвитку Української держави.
9. Вкажіть реакцію світу на війну росії проти України.

Література

1. Алексєєв Ю.М. Україна на зламі історичних епох (державотворчий процес 1985–1999 рр.) : навч. посіб. / Ю.М. Алексєєв, С.В. Кульчицький, А.Г. Слюсаренко. Київ : Експрес-об'ява, 2000. 295 с.
2. Литвин В.М. Україна: хроніка поступу 2001–2010 / відп. ред. В.А. Смолій, НАН України, Інститут історії України. Київ : Наук. думка, 2011. 407 с.

3. Біла С.О. Досвід ліберального реформування української економіки. *Український історичний журнал*. 2006. № 6. С. 125–145.
4. Васильєва-Чекаленко Л.Д. Україна в міжнародних відносинах (1944–1996 рр.) : навч. посіб. Київ : Освіта, 1998. 234 с.
5. Василенко С.Д. Європейський вибір України : монографія. Одеса : «Видавінформ» ОНМА, 2003. 212 с.
6. Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Зовнішня політика України: еволюція концептуальних засад та проблеми реалізації. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 129–145.
7. Віднянський С. Особливості становлення зовнішньої політики незалежної України. URL: http://history.org.ua/JournALL/mo/mo_2011_20/5.pdf
8. Закон України Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору). *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2019. № 9. С. 50. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19>
9. Зятєв С. Три роки АТО: новітня історія боротьби українців за своє майбутнє : 13 квітня 2014 року Рада національної безпеки і оборони України оголосила про початок антитерористичної операції в східній частині України. *Народна армія*. 2017. 13 квітня. № 15. С. 10.
10. Калініченко В.В. Історія України. Ч. III : 1917–2003 рр. : підручник для історичних факультетів вищих навчальних закладів / В.В. Калініченко, І.К. Рибалка. Харків : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2004. 628 с.
11. Ковальова О.О. Стратегія євроінтеграції: як реалізувати європейський вибір України : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. 340 с.
12. Литвин В. Історія України : підручник. Київ : Наук. думка, 2009. 821 с.
13. Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.). Київ : Вид. дім «Альтернативи», 2000. 360 с.

14. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text

15. Нечипорук К.О., Щерба Р.І. Угода про асоціацію України та ЄС: процес укладення угоди та його наслідки для України. *Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2018. Вип. 22, Ч. 3. С. 5–9.

16. Новітня історія України (1900–2000) : підруч. / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев та ін. Київ : Вища школа, 2000. 663 с.

17. Офіцинський Юрій. Сучасна російсько-українська війна (за матеріалами газети «The New York Times» 2013–2017 років). Ужгород : РІК-У, 2018. 312 с.

18. Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). URL: <https://mepr.gov.ua/content/organizaciya-z-bezpeki-i-spivrobitnictva-v-evropi-obse.html>

19. Офіційно: Україна стала кандидатом у члени ЄС. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1982664-ofitsiyno-ukrayina-stala-kandidatom-u-chleni-yes#>

20. Партнерство заради миру. URL: <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ukrayina-nato/partnerstvo-zaradi-miru>

21. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / гол. ред. В.М. Литвин ; авт. кол.: О.Г. Аркуша, С.О. Біла, В.Ф. Верстюк та ін. ; НАН України. Інститут історії України ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. Київ : Видавництво «Ніка-Центр», 2008. 988 с.

22. Рада включила до засад зовнішньої політики України курс на членство в НАТО. URL: https://lb.ua/news/2017/06/08/368463_rada_vklyuchila_osnovi_vneshney.html.

23. Російське вторгнення в Україну 2022 року. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>.

24. Рубцов В. Всеукраїнський Майдан як віха у становленні українського суспільства. *Наукові записки Острозької академії. Серія: Політичні науки*. 2008. Вип. 3. С. 37–43.

25. Світова організація торгівлі (COT). URL: <https://geneva.mfa.gov.ua/posolstvo/svitova-organizaciya-torgivli-sot>

26. Співробітництво з НАТО: правові аспекти. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_951

27. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011

28. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012

29. Угода між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_076

30. Указ Президента України №392/2020 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>

31. Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002#Text

32. Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика і безпека України. Людина – Суспільство – Держава – Міжнародні структури. Київ : РНБО України. Нац. ін-т. пробл. міжнар. безпеки, ДУС, 2004. 352 с.

33. Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика України : підручн. для студ. ВНЗ. Київ : Либідь, 2006. 710 с.

34. Яковлєва Н.І., Коломієць Т.В., Северинчик О.П. Президентські та парламентські виборчі кампанії в умовах однорічних електоральних циклів доби незалежності України. *ВІСНИК НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2019. Вип. 4 (44). С. 95–101.

35. 28 червня – День Конституції України. URL: <https://ny.mfa.gov.ua/news/65960-28-cherhvnyadeny-konstituciji-ukrajini>

Електронне навчальне видання

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

**Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка**

Редактор

Ірина Невмержицька

Технічний редактор

Лужецька Ольга

Коректор

Артимко Ірина

Здано до набору 25.05.2023 р. Формат 60х90/16. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 10,5. Зам. 41.

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників та розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 5140
від 01.07.2016 р.). 82100, Дрогобич, вул. Івана Франка, 24, к. 31.